Туранская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгүн чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА УНӨЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
март
29
пятница
№ 58 (14558)
Садар өртээ 10 көп.
(Чагыдар өртээ 6 көп.).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи ажыттынган

РСФСР-ниң улус депутаттарының III (ээлчег чок) Съездизи март 28-те Кремльдиң Улуг ордузунга ажылын эгелээн. Эртенгиниң 10 шакта Россия Федерациязының Гимнизинниң аялгазы залга чаңгыланган. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Н. Ельцин Съездини ажыткаш, 1063 улус депутаттарындан 1028 депутат аңаа келгенин, башгайгы хуралга 947 депутаттың олуржуп турарын дыңнаткан.

Электроннуг системаны ажыглап бадылаашкын кылырынга контроль талазы-биле комиссияны тургускан.

Март 26-дан апрель 15-ке чедир үеде Москвага митингилерни болгаш чыскаалдарны эрттирерин хораан ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң шийтпириниң, а ол ышкаш хоорай эрге-чагыргаларының удуртуп башкарарындан Москва милициязын аңгылаар дугайында ССРЭ Президентизиниң Чарлыының күүселдезин соксадыр дугайында доктаалды шыңгыы маргылдааларның түңнелинде Съезд хүлээп алган. Ол доктаал дээш 532 депутат бадылаан, 286 депутат удур бадылаан, 93 депутат дадагалзаан. Бо айтырыгга хамаарыштыр Эвилел удуртулгазы-биле чугаалажыышкыннарны кылырын база ооң түңнелдериниң дугайында Съездиге илеткээрин депутаттарның саналын өзугаар РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовка дааскан.

Съездиниң секретариадын соңгаан сөөлүнде Россия Федерациязының Дээди Советиниң саналдааны хүн айтырыгларының төлевилелин чугаалажып көөрүнче депутаттар кирген. Дараазында айтырыгларны чугаалажып көөрүн саналдаан турган: РСФСР-де политиктиг база социал-экономиктиг байдал болгаш кризистен ушпас үнер талазы-биле хемчеглер дугайында — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Н. Ельцинниң илеткели; РСФСР-ниң национал-күрүне тургузуунуң (федеративтиг керээ) дугайында; Эвилел керээзиниң дугайында; янзы-бүрү айтырыглар (моон мурнунда Съездиниң соонда соңгуттурган улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында; РСФСР-ниң Чиңгине прокурорун бадылаар дугайында).

Чугаалажып көрүүшкүнүң үезинде өске айтырыгларны база саналдаан.

ССРЭ-ниң Президентизи-биле Р. И. Хасбулатовтуң беседазының түңнелдериниң дугайында информацияны дүүш сөөлүнде дыңнаан. Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрей бээриниң кыжаныышкыны кажан чайлаттынган сөөлүнде, март 29-та иштики шериглерни болгаш милицияны Москваның төвүнден үндүрер дугайында дугуржулганың чедип алдынганын Хасбулатов чугаалаан.

Съездиниң ажылын пятницаның эртенинге чедир соңгаарладыр болгаш четвергте арткан үени немелде айтырыгларны хүн чурумунга киирерин саналдаан депутаттар бөлүктериниң база партияларның төлээлекчилери-биле сүмележилгеге ажыглаар дугайында доктаалды хүлээп алган. Хоорайга корум-чурумну болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарын РСФСР-ниң иштики херектер министринге Съезд дааскан.

Март 29-та Съезд ажылын уламчылаар.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Тываның сүт комбинадының ажылчыннары Любовь Зинович биле Валентина Минеева-дыр. Олар комбинаттың аппарат цегинде үр чылдарда ажылдап турарлар. Дуржулгалыг ажылчыннар бистиң садыглардан садып ап турар сүдүвүстү, сүт кылыгларын болбаазырадырынга үлүүн киирип чоруурлар.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң март 27-де эртенги хуралынга ССРЭ-де чогаадылга ажылының дугайында хоойлу төлевилелин баштайгы номчулгазын ёзугаар чугаалажып көрген. Дыңнадыг кылганнар: чазактың өмүнээзинден— ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күрүне комитединиң чанында Чогаадылгалар болгаш ажыдыышкыннар талазы-биле күркомнуң даргазы Ю. А. Беспалов, парламент комитеттериниң болгаш комиссияларының мурнундан — депутат В. С. Больбасов. ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң кииргени база бүгү чоннуң чугаалажып көргенииң түңнелин барымдаалап Дээди Советке чедир ажылдап кылдынган хоойлу төлевилелиниң чүүлдерин олар тодаргай тайылбырлаан. Хоойлу төлевилелин палата чүүлдүг деп санаан болгаш чедир ажылдап кылырын хамаарышкан комитетке дааскан.

ССРЭ-ниң Дээди судунуң дугайында хоойлу төлевилелин депутаттар чугаалажып көрген. Хамаарышпас суд системазын тургузарының сорулгазы ындыг хоойлу актызын хүлээп алырын негеп келген. Хамаарышпас суд системазының бар болуру — эрге-хоойлулуг сайзырангай күрүнениң кол негелдези. Төлевилелди депутаттар чүүлдүг деп санаан болгаш оңа чедир ажылдап кылгаш, бо чылдың сентябрьдан орай эвесте бүрүн хүлээп алырын дугурушкан.

• • •

Бо ийи хоойлу төлевилелдериниң кайызын-даа ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Эвилел Соведи хүнүң ийиги чартыында чугаалажып көргеш чүүлдүг деп санаан.

Парламентиниң палаталары доктаамал комитеттериң болгаш комиссияларның составын чаартыр дугайында айтырыгны база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

Партия рескомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралы март 25-те боп эрткен. Аңаа чогаадыкчы эвилелдериң, культура болгаш уран чүүл албан чүүл албан черлериниң, партия организацияларының ажылын эде тургузарда, партия органнарының ажыл-чорудулгазынга чаа негелделерни барымдаалап көрүп турары демдеглеттинген.

1990 чылда хоорайның партия организацияларына «Амгы байдалдарда партияның ролюнуң болгаш туружунуң дугайында» дискуссияны чоруткан. Ону партия хүрээлениң быжыглаарынче, коммунистерниң инициативазын болгаш идепкейлиг чоруун бедидеринче уландырган турган. Дискуссия партияның, республиканың партия организацияларының, чогаадыкчы эвилелдериниң, культура албан черлериниң болгаш күш-ажылчы коллективтериниң ажыл-чорудулгазының чүгула айтырыгларынче коммунистерниң кичээнгейин хаара тутткан.

Партия хооркомунуң бо чылдың июньда бооп эрткен пленумунга 1990 — 1995 чылдарда Кызыл хоорайның культура хөгжүлдезиниң перспективтиг планын чугаалажып көрген. Чогаадыкчы эвилелдериң, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң, партия организацияларының ажылын эде тургузарын, партия органнарының ажыл-чорудулгазынга чаа негелделерни барымдаалап көрүп турары демдеглеттинген.

1990 чылда хоорайның партия организацияларына «Амгы байдалдарда партияның ролюнуң болгаш туружунуң дугайында» дискуссияны чоруткан. Ону партия хүрээлениң быжыглаарынче, коммунистерниң инициативазын болгаш идепкейлиг чоруун бедидеринче уландырган турган. Дискуссия партияның, республиканың партия организацияларының, чогаадыкчы эвилелдериниң, культура албан черлериниң болгаш күш-ажылчы коллективтериниң ажыл-чорудулгазының чүгула айтырыгларынче коммунистерниң кичээнгейин хаара тутткан.

Партия хооркомунуң бо чылдың июньда бооп эрткен пленумунга 1990 — 1995 чылдарда Кызыл хоорайның культура хөгжүлдезиниң перспективтиг планын чугаалажып көрген. Чогаадыкчы эвилелдериң, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң, партия организацияларының ажылын эде тургузарда, партия органнарының ажыл-чорудулгазынга чаа негелделерни барымдаалап көрүп турары демдеглеттинген.

Сөөлүг чылдарда хөгжүмшүи театрының, уран чүүл училищезиниң партия организацияларының хөй-ниити болгаш чогаадыкчы организациялар-биле ажылды экижиттикен, а чогаалчылар болгаш чурукчулар эвилелдериниң партия организацияларының кижилер-биле тус-туста ажыл чорудар ажылды идепкейжиттикен.

Сөөлүг чылдарда хөгжүмшүи театрының, уран чүүл училищезиниң партия организацияларының хөй-ниити болгаш чогаадыкчы организациялар-биле ажылды экижиттикен, а чогаалчылар болгаш чурукчулар эвилелдериниң партия организацияларының кижилер-биле тус-туста ажыл чорудар ажылды идепкейжиттикен.

Партия хооркомунуң, партия организацияларының чорудуп турары чаңгыс аай политхүннери, «тогерик столдар» артынга ужуражылгалар, күш-ажылчы коллективтерге партия хоркомунуң хүннери ам-даа доктаамал хевирлиг чорбайн турар.

Хоорайжыларның, ылаңгыя аныяктар ортузунга кижизидилге ажылынга, улустарның депшилгелиг чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын пропагандаларынга база нептередиринге чогаадыкчы ажылдакчыларның арганы-ларын долу чергези-биле олар ажыглавайн турар. Оларның профессионал болгаш политиктиг билиглерин кошкак бедидип турар.

Дүргени-биле өскерлип турар байдалга шын угшигни тывар, тыптыңы кээп турар айтырыгларны быжырымчалыг шийтпирлээр арганы берип турар идея талазы-биле быжыг туруштарга чогаадыкчы интеллигенцияны кижизидеринче кичээнгейни четпес угландырып турар. Тывага болуушкуннар, республиканың Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвүнүң бажыңында 3 хамаатының аш чарлаан чоруунуң талазы-биле массалыг информацияның чепсектеринге чаңгыс талаланчак чөптүг эвес кампанияга хамаарыштыр чогаадыкчы эвилелдериң, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң партия организацияларының туружу чок болганы таварылга эвес.

Партия организацияларының ажылының стилин болгаш методтарын чаартыр, оларның хүрээлениң организас-политика талазы-биле быжыглаар дугайында немелде хемчеглерни ажылдап кылырын партия Кызыл хооркомунга, чогаадыкчы эвилелдериң, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң партия эге организацияларынга партия рескомунуң бюрозу сүмелээн.

Коммунистериң ажыл-херектерин бедик негелде-биле үнелеп, Коммунистиг партияның идеялары дээш туружурунга, социалистиг идеалдарны, ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин камгалаарынга оларның шаап халдакчы база дайынчы арга-шинээзин хандырбышаан, партияның республика болгаш хоорай комитеттериниң, партия эге организацияларының хүлээп алганы шийтпирлериниң күүселдези дээш коммунистерниң хууда харыысалгазын бедидер.

Чогаадыкчы эвилелдерниң, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң хөделиишкиннериниң чаңгыс аай болур чоруун чедип албышаан, партия ажылының дээштиг хевирлерин (күш-ажылчы коллективтерге партия хооркомунуң хүннери, политиктиг өореділге, чаңгыс аай политхүннер болгаш өске-даа) билдилиг ажыглавышаан, күш-ажылчы база чогаадыкчы коллективтерге, ылаңгыя аныяктар ортузунга партийжи салдарны күштелдирер.

Коллективтерге моральполитиктиг чогумчалыг байдалды тургузар, ажылдакчыларның күш-ажылчы сагылга-чурумун быжыглаар, чурттап турар черииң аайы-биле чон ортузунга ажылче кижилерниң идепкейлиг хаара тутпушаан, национал чаңчылдарны база ёзулалдарны, дылды база культураны ханы хүндүлээриниң ёзузунга оларны кижизидер.

Ылаңгыя культура албан черлериниң болгаш чогаадыкчы эвилелдериң материал-техниктиг баазазын быжыглаарының, ооң ажылдакчыларының чурттаргамыдырал байдалдарын экижиттиринiң айтырыгларының талазы-биле коммунист депутаттарны болгаш удуртукчуларны дамчыштыр улус депутаттарының хооралай Соведи, ооң күүскому республиканың Министрлер Чөвүлели-биле кады ажылдаарының база бир демниг хөделиринiң чаа, дээштиг хевирлерин тывар.

Албан черлериниң болгаш организацияларның ажылчорудулгазынга рынок харылзааларының таарымча чок салдар чедиринiң фактыларын тодаргай сайгарып көөр, ооң садыг-саарылга черлер апаарын болдурбас талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни хоойлудүрүмге дүүштүр хүлээп алыр.

Партия рескомунуң бюрозунуң болгаш секретариадының 1991 чылдың ийиги кварталында ажыл планын бадылаан.

Мал кыштаглаашкының доозар болгаш 1991 чылда мал продукциязын бүдүрериниң хемчээлин көөдедир талазы-биле организакчы ажылының дугайында партия Таңды райкомунуң отчёдун бюрога дыңнаарын айыткан.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору, СЭКП кежигүнү Г. В. Парамзинниң рынок харылзааларынче бүдүрүлгени шилчидерин хандырар талазы-биле ажылдың талазы-биле отчёдун дыңнаар.

Районнуң хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг сорулгаларын шийтпирлээр талазы-биле партия Өвүр райкомунуң улус депутаттарының район Соведи-биле бир демниг ажылдап турарының дугайында айтырыгны чугаалажыры көрдүнген.

Партия рескомунуң секретариадынга: республиканың XXIII партия конференциязының делегаттарының шүгүмчүлелдериниң болгаш саналдарының күүсеттиниp турарының дугайында; чаа байдалдарга дүүштүр партия эге организацияларының-биле партия Байтайга райкомунуң ажылының хевирлериниң, методтарының дугайында айтырыгларны чугаалажыр.

Партия рескомунуң кежигүнериниң болгаш аппараттың ажылдакчыларының Чөөн-Хемчик, Тожу болгаш Эрзин районнарының партия организацияларынче айыттынган сорулгалыг үнүүшкүннери көрдүнген.

Аныяктар-биле ажылды экижидер талазы-биле республиканың партия организациязының ажыл-херектериниң программазында айыттынган хемчеглерниң идепкей база күжениишкин чок четпес боттанып турарын партия комитеттериниң, партия эге организацияларының, совет, күрүне, ажылагый органнарында ажылдап турар коммунист удуртукчуларның аныяктар айтырыгларынче чогуур киҥээнгейни ам-даа салбайн турарын барымдаалап көргеш, аныяктар-биле ажылды күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглер планын партия рескомунуң бюрозу бадылаан.

Партия рескомунуң болгаш комсомол рескомунуң, партия хоорай болгаш район комитеттериниң база комсомолдуң, партия рескомунуң комиссияларының каттышкан пленумнарында аныяктар-биле ажылдың айтырыгларын чугаалажыры планда көрдүнген. Аныяктар-биле ажылдың чамдык айтырыгларының талазы-биле партия Улуг-Хем болгаш Бии-Хем райкомнарының, Красноярскиниң аграр университединиң Тывада филиалының парторганизациязының, республиканың шериг комиссарының отчёттарын дыңнаар.

Партия рескомунуң комиссиялары Аныяктар дугайында хоойлуну ажылдап кылырынга болгаш ону боттандырарынга киржир. Аныяктар солуннарының редакцияларының ажылдакчылары, эртемден болгаш чогаадыкчы аныяктарның, студентилериниң, аныяктарның боттывынгыр каттыжышкыннарының төлээлекчилери-биле партия рескомунуң бюро кежигүнериниң, секретарьларының ужуражыышкыннары көрдүнген.

Студент болгаш сургуул аныяктарның ортузунга идейполитиктиг ажылды экижидер, оларның социал айтырыгларын шийтпирлээр талазыбиле хемчеглер тодараттынган. Аныяктарның республика ассоциациязын тургузары көрдүнүп турар.

Партия, совет, ажыл-агый органнарының, профэвилел, комсомол организацияларының удуртукчу ажылдакчылары, дайынның болгаш күш-ажылдың, аревэниң болгаш комсомолдуң хоочуннары, Тывага революсчу шимчээшкинниң киржикчилери-биле аныяктарның ужуражыышкыннары улам доктаамал болу бээр.

Аныяктар-биле ажылды партия организацияларының, бүгү коммунистериң ажыл-чорудулгазының бирги ээлчеглиг угланыышкыны кылдыр көрбүшаан, аныяктар-биле ажылды күштелдирер талазыбиле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш боттандырарын хооркомга, партия райкомнарынга, парткомнарга дааскан.

Рескомнуң бюрозунга чамдык өске-даа айтырыгларны чугаалашкан болгаш оларның талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

СЕКРЕТАРЬЛАР ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Республиканың совхозтарының парткомнар секретарьларының семинары партия рескомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыңынга дүүн эгелээн.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа семинарны ажыткан. Амгы үеде республиканың партия организацияларының ээлчеглиг сорулгаларының дугайында ол чугаалаан.

Рынок экономиказынче агроүлетпүр комплекизинiң шилчип турар үезинде партия ажылының хевирлериниң болгаш арга-методтарының дугайында РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары В. Д. Хемер-оолдуң, рынок харылзааларынче агроүлетпүр комплекизинiң шилчириниң кол утланыышкынарының дугайында Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы М. Ч. Саттың, агроүлетпүр комплекизинде сан-хөө болгаш үндүруг политиказының талазыбиле Тыва АССР-ниң сан-хөө министри К. Д. Ондарның. Тывага болган репрессияларга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединiң инспектору А. К. Канзайның болгаш өскелериндээ илеткелдерин семинарның киржикчилери дыңнаан.

«Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чаламба, «Тыванның аныяктары» солуннуң редактору М. Дуюнгар-биле партком секретарьлары ужурашкан.

Семинар бөгүн уламчылаар.

«ӨЗҮМНЕР» – ЧАА КАТТЫЖЫЫШКЫН

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилели биле Тыванның ном үндүрер чери «Өзүмнер» деп чаа чечен чогаал каттыжыышкынын тургускан.

Ук каттыжыышкынның кол сорулгазы — өзүп орар чаа авторларны илередир, оларга практиктиг дузаны чедирер, оларның эки чогаалдарын «Улуг-Хем» альманахка болгаш чыныды номнарга үндүрер база чогаал ажылын сайзырадыры.

Каттыжыышкынның тургузукчу хуралынга чогаалчылар Ю. Күнзегеш, О. Сувакпит, А. Даржай, М. Хомушку, Ч. Чап болгаш А. Ховалыг олар моон соңгаар канчаар ажылдаарының талазы-биле боттарының санал-оналдарын киргеннер.

«Өзүмнериң» даргазынга Тыванның ном үндүрер черииниң кол редактору Н. Куулары соңгаан.

Чогаалга сонуургалдыг аныяктарны март 29-та Тыванның ном үндүрер черинге болуп бирги кичээлче чалап тур.

(Бистиң корр.).

ООЛДААШКЫН АДАКТАЛГАН

«О. Шынаа» совхозтуң малчыны Санчат Конгар-ооллуң өг-бүлези эрткен чылын 100 хойдан 96 хураганны доруктурган, бир хойдан 1,7 килограмм дүктү кыргаан. Аренда керээзи-биле ажылдап турар бо өг-бүле амгы үеде коданында 355 хойлуг, оларының 330-и төрүпкен. Хорамча чок.

Кыштагда мал чеми — сиген, холуксаалыг дус-даа четчир. Чагытканы солун, сеткүүлдерин эккеп берип турар, автомагазин доктаамал кээр.

Кажаалыг-Баалыкта кыштагның ээлери бо чылын база-ла бедик түңнелдиг ажылдаарынга бүзүрелдиг.

Түлуш МААДЫР-ООЛ.
Тес-Хем район.

ПЕНСИЯ ФОНДУЗУ

РСФСР-ниң Пенсия фондузун организастап тургузар дугайында РСФСР-ниң Дээди Советиниң доктаалы солуннарга парлаттынган соонда Пенсия фондузу деп чүл, ооң дадывырын кайы черлер, каяа, канчаар төлээрил, хамаатылар база дадывыр төлээр бе дээн чижектиг айтырыглар редакцияга хөйүг-биле кээп турар апарган. РСФСР-ниң Пенсия фондузун Тыва АССР-де база тургускан. Ынчангаш номчукчуларны сонуургадып турар айтырыгларга тодаргай харыы бээри-биле РСФСР-ниң Пенсия фондузунуң Тыва АССР-де салбырының эргелекчизи Александр Салчакович Чанзандан дилээн бис. Ону моон адаанда парладывыс.

— РСФСР-ниң Пенсия фондузун чүнү барымдаалап тургусканыл, ооң ажыл-чорудулгазы кандыг болурул, Александр Салчакович?

— РСФСР-ниң пенсия хандырылгазының сан-хөөзүн күрүнеден эргелеп башкарары-биле РСФСР-ниң Дээди Советиниң 1990 чылдың декабрь 22-де доктаалын ёзугаар РСФСР-ниң Пенсия фондузун тургускан чүве. РСФСР-ниң Пенсия фондузу дээрге-ле «РСФСР-де банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып чорудар бот-тускайлаң сан-хөө чери болур. РСФСР-ниң Пенсия фондузу РСФСР-ниң күрүне өнчүзү болур. Фондунуң акша-хөрөңгизи РСФСР-ниң республика бюджединиң составынга, өске-даа бюджеттерге, фондуларга киришпейн турар болгаш ону хураар эрге кымда-даа чок.

— Пенсия фондузунуң акша-хөрөңгизи чүнүң күсели-биле тургустунуп турарыл?

— Ажыглап турары хуу өнчүнүң болгаш ажыл-агыны башкарын турарының хевирлери хамаанчокка, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының страхование дадывырының күсели-биле сомаланып тургустунар. Мону борта көргүзерге мындыг: санап каан күш-ажыл чергле ажык-дузазы кандыг болурул, ынчаш?

— Социал хандырылга органнарының төлеп берип турары пенсияларның болгаш пособиелерниң социал страхованиезинге дадывыр чырын, пенсиялар болгаш пособиелер төлеп бээринге социал хандырылга органнарының үндүрүп турар чарыгдалдарын акшаландырарын, фондунуң акша-хөрөңгизин шын чарыгдап турарын контрольдаарын, а ол ышкаш социал страхованиеге кирип турар дадывырлар фондузунга акша-хөрөңгиниң чогуур үезинде болгаш долузу-биле кирип турарын үндүрүг органнары-биле катай контрольдаарын, совет болгаш даштыкы хамаатылардан, бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан дадывырны фондуга киириштирерин хандырары бооп турар.

— Пенсия фондузунуң акша-хөрөңгизи чүнүң күсели-биле тургустунуп турарыл?

— Ажыглап турары хуу өнчүнүң болгаш ажыл-агыны башкарын турарының хевирлери хамаанчокка, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының страхование дадывырының күсели-биле сомаланып тургустунар. Мону борта көргүзерге мындыг: санап каан күш-ажыл төлевиринге хамаарыштыр алыр болза, бүдүрүлгелер болгаш организациялар 20,6 хуу, хууда күш-ажыл кылып турар хамаатылардан, ооң иштинде фермерлерден страхование дадывыры кылдыр орулгазының 5 хуузун, ажылдап турар хамаатыларның шалыңындан 1 хуу страхованне дадывыры тыртып алыр. Оон ыңай Пенсия фондузунуң акша-хөрөңгизи РСФСР-ниң республика бюджединиң, ССРЭ-ниң күрүне бюджединиң акшаландырыышкынындан тургустунар болгаш ону пенсия болгаш пособие төлээрингe ажыглаар. Совет болгаш даштыкы хамаатыларның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эки тура-биле киирген дадывырындан, Пенсия фондузунуң коммерция ажыл-чорудулгазынга киргеи орулгалардан болгаш өске-даа ажыл-чорудулгадан тургустунар.

— Бүдүрүлгелер болгаш организациялар страхование дадывырын канчаар төлээрил? Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер, эргелекчи?

— Бүдүрүлгелер болгаш организациялар страхование дадывырын айда чаңгыс катап төлээр. Ында доктаадыл каан хуусаа бар. Ажылдап турар хамаатылардан болгаш ажылдап турар пенсионерлерден албан тыртып алыр ужурлуг страхование дадывырын бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның бухгалтериялары база-ла шак мындыг чурум ёзугаар тыртып алыр болгаш Пенсия фондузунуң агар санынче шилчидер. Хууда ажыл-агый кылып турар хамаатылар киирип ап турар орулгазын барымдаалап страхование дадывырын төлээри көрдүнген. Ону төлээр хуусаазын база айтып каан. Ол дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунда тодаргай айыткан. А тараачын ажыл-агыйның кежигүннери (фермерлер) РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тодарадып каанны чурумну ёзугаар страхование дадывырын төлээр. Бо талазы-биле билдинмес айтырыглар тургустунуп келир болза, бистиң салбырывыстан, ооң районнарда төлээлериниден билип ап болур.

— Пенсия фондузунуң Тыва АССР-де салбырының дугайында кысказы-биле чугаалап көрүңерем?

— РСФСР-ниң Пенсия фондузунуң Тыва АССР-де салбыры бо чылдың март 25-те тургустунган. Амдыызында түр када Кызыл хоорайның Комсомольская кудумчузунда 3 дугаар бажыңда турар бис. **Телефоннарывыс: 2-28-09, 3-52-15.** Районнарда болгаш Кызыл хоорайда агар санывысты ажыдып алган бис. **Районнарда агар санывыс № 807, а Кызыл хоорайда 807201.** Шталывыс бадылаып алган бис. Районнарда бистиң төлээлеривис турар. Районнарга ажылдаар төлээлерни шилип, тып бээринге улус депутаттарының район Советтери улуг дузаны биске көргүзерин дилеп тур бис.

—Бесседаңдар дээш четтирдивис. Бут кырынга туруп, быжыглап алырыңарны күзедивис.

Интервьюну Манай-оол ОЮН кылган.

Идеология ажылының практиказындан

Чоннуң үнүн дыңнаар, сүмележир

Чоннуң чурттап турар черииң аайы-биле идеология ажылының арга-хевирлерин сайзыраңгайжыдар, дээштиин бедидер дээш Барыын-Хемчик райкому, аңаа хамааржыр парткомнар, партия эге организациялары сөөлгү үеде ажылын элээн экижиткен. Ол районда бистиң тускай корреспондентивис РСФСР-ниң Компартиязының район комитединиң секретары В. Д. МОНГУШКА ужураш-каш, интервью алган. Ону парладывыс.

Силерниң удуртуп турарыар идеология комиссия-зының составы, ажыл хуваалдазы канчаар тургустунганыл, парторганизация-лар-биле харылзаазы кандыгыл?

Партийжи аппараттың ажылдакчыларының шта-дын кызырар, ажылын эге тургузар дугайында ай-тымшыннарга үндезилээш, эрткен чылын райкомуң чанында идеология комис-сиязын тургускан. Оон составында райкомуң 19 ке-жигүнүң кирген. Масса-политиктиг, культура бол-таш спорт ажылдарын, националлар аразының айты-рыын, интернационалчы бол-таш патриотчу кижизидил-тени, профилактика ажыл-дарын харыылаар үш сек-торларда хуваагаи. Удур-тукчуларынга Ак-Довурак хоорайда партком секрета-рының оралакчызы В. Ч. Күжүгет. Күрүнеиің айыыл чок чорук комитединиң тус черде даргазы В. И. Олейник, район прокурору А. К. Арак-чаа бадылаткан. Чорудар ажылдарын, үр хуусаалыг план-хемчеглерин ажылдап кылып, хоолгаларын парт-комнарже тараткан. Комис-сияның кежигүннеринде парторганизацияларның төлээлери бар. Харылзааны оларны дамчыштыр доктаа-мал ап чорудуп, идеология ажылын экижидеринче уг-ланган практиктиг деткимчени көргүзүп турар.

— **Василий Дүдүкпен-ович, ажылыңарның арга-хевирлери хөй талалыг болгай. Чаа түүлдер, дилээшкиннер бар-ла ыйнаан?**

— Кижилер-биле чугаа-лажырының, лекция, бесе-да номчуурунуң шаандан тура чаңчылчаан, тапталган хевирлериден чоорту ушту-нуп, чонну бөлүк аайы-биле чыып алгаш, «төгерик столдарны», дискуссиял-ны, ажык чугааларны, сү-мележилгелерни организас-тап эгелээнивис чонга чоок-шулаарының эптиг аргазы болуруи херек кырында көр-гүзүп турар. Шак мындыг ажылдар сөөлгү айларда районнуң чурттакчылыг суурларында, бригадалар төптеринге, малчын коданнарга, тудуг шөлдеринге эрткен.

Аяктаты, Эрги-Барлык суурларга чер эдилели, хуу өнүч дугайында ажык чу-гаалар өөредиглиг, солун болган. Идеология активте-рииниң семинарларын айты-рыг-харыы, дискуссия кыл-дыр эрттирери ажыктыг болуур чорду. Идеология ажылынга планнаашкынны «Барлык» совхозтуң парт-кому эгелээн. Ону чоокку үеде Хөнделеңге, Аксы-Барлыкка, Шекпээрге чору-дар.

Кожавыс Бай-Тайга рай-комунуң дүржүлгазында со-лун түүлдер эвээш эвес. Райком хүннерин эрттирер-де амыдырал хандырылга-ның, кижи эмнелгезиниң, садыгның, иштики херектер килдизиниң ажылдакчыла-рын эдертип алыр, хүлээп алыышкыннарны кылыр, боттарының организастаанын концертин үндүрүп чоруур-дур. Райком аппарадының ажылдакчылары чон мур-нунга хөгжүм ойнап, сы-гыртып, ырлап, шүлүктеп турда, чон дыка сонуур-гаар. Сеткил-сагыжынга ки-рер, чугаалажыры белен болуур. Оларның ол дүржүл-газын ажыглаар бис.

Район төвү Кызыл-Ма-жалык суур 13 микрорайон-дан тургустунган. Ында № 2 школаның директору, рай-ком кежигүнү, Тыва АССР-ниң улус депутады В. К. Монгуштуң инициативазы-биле микрорайоннарның со-циал паспортун тургузуп эгелээн. Аңаа девискээрде чурттакчыларның амыдырал байдалы, хандырылгазы, ажылче хаара туттунганы болгаш өске-даа айтырыг-лар кирер. Ол кижизидил-ге ажылын чорударынга эптиг арганы бээр. Бо ажылда коммунистер, депу-таттар, агитаторлар, херээ-женнер төвүлелдерни идеп-кейлиг киржип турар. Чурттакчылыг черлер аайы-биле чон ортузунга идео-логтуг ажылды ажыктыг, тывыңгыр чорударынга рай-ком кежигүннери З. С. Дук-тей-оолдуң, В. С. Хертек-тиң, С. С. Сүрүңүң, пропа-гандистер А. А. Ооржактың, Ш. С. Саттың кирип турар үлүг-хуузун мактап, дем-деглээр апаар.

— **Херээженнер төвүлел-деринге, агитбажыңнарга, микрорайоннар төптеринге хамаарыштыр чүнү чугаа-лап болур силер?**

— Бистиң районуң 4 совхозунда херээженнер төв-үлелдериниң даргалары кылдыр арга-дүржүлгалыг кижилерни шилип алган. Ай санында 240-250 рубльди оларга төлеп берип турар. Көдээ чурттакчылыг суур-ларда 62 агитбажың бар. Эрт-кен чылдың чарыжын түн-нээш, «Барлык» совхозта Л. Д.Хертекке удуртқан төвү-лелди дээре ажылдыг деп санаан. Агитбажың бүрүзүн-де активти, агитаторну быжыглап, отчеттарын дың-нап турар. Аргыырының, дааранырының, аъш-чем бе-леткээринің делгелге конкурстарын организастап келген. Ажы-төлүүнүң өөре-дилгези, чуруму экижин, кем-херек үүлгедиишкинне-ри мурнунда турганындан эвээжээн. Кижилерни ажыл-че киирериче кичээнгей-ни угландырган. Суурда аъш-чем кылып садар коо-перативти ажытқан. «Шек-пээр» совхозта херээжен-нер төвүлели (даргазы Ч. С. Ооржак) эрткен чылдарда республикага сурагжыл турган Аяктаты суурга кем-херек үүлгедиишкинин ча-вырылдырарынга улуг роль-ду ойнаан. Эрги-Барлык-тың херээженнери малчын-нарже шефтээшкиннерни, лекция, беседа номчулга-зын холга ап, башкылар-ның школа назыңы четпээн уругларын садиктерге тут-гузарын чедип алырының кырында келген.

Партия райкомунуң идео-логия комиссиязы масса-политиктиг ажылдарны агитбажыңнар, микро-районнар төптеринге чору-дарын эң-не таарымчалыг болуп турар деп санаан. Маңаа мындыг саналды кө-дүрери артык эвес боор. Ра-йоннуң херээженнер төвү-лелин М. Х. Намнан билди-лиг удуртуп келди. Ону Кызыл-Мажалыкта «Херел» кинотеатрның директору эр-ге-дужаалындан хостаап, шалың акшаны тыпкаш, рай-күүскомнуң чанынга ажыл-дадыр болза, херээжен чон ортузунда ажылды көдүрүп шыдаар.

— **Сөөлгү айтырыг. Моон соңгаар кандыг ажылдар чорудары планыңарда көр-дүнгенил?**

— Чон аразынче улам ханылаар. Чуртта болуп турар амгы нарын байдал-да партияның чазактың по-литиказын, Дээди Совет-терде чугаалажып турар айтырыгларның, хүлээп ап турар хоойлуларның үжүр-утказын билдингир дыл, че-дишгир арга-биле тайыл-бырлап таныштырар. Маңаа шыырак белеткелдиг идеология ажылдакчыларын калбаа-биле киириштирер. Тускай хемчеглерни ажыл-дап кылган.

Александр ХЕРТЕК интервью алган.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ҮНҮҮШКҮН

Партияның Тожу район ко-митеди районда эң ырак бу-луң — Хам-Сыра суурже ком-плекстиг үнүүшкүнү кылган. Суурнуң чурттакчы чону-биле, чоокку фермаларның ивижи-лери-биле эрттирген ужу-ражылгалар үезинде парти-ия райкомунуң секре-тары Татьяна Таргын чуртта ниити политиктиг, экономиктиг байдал талазы-бы-ле делгерекгей тайылбырны кылып берген.

Экономика, политика тала-зы-биле нарын байдалда туруп турар чуртувустуң амгы бол-таш келир үезиниң дугайында сагыш-сеткили дүвүреп турар хамсыражылар даргалардан хөй айтырыгларны салып, бот-тарының бодалдарын илере-дип, санал-оналын солчуп, чам-дык дилеглерни-даа кылганнар.

Аңмыыр болгаш иви ажыл-агыйлыг ыраккы бо черииң чонунуң ниити чыыжынга районнуң күүсекчи комитеди-ниң даргазы С. К. Долгар, оралакчызы А. А. Дронин олар район сессиязынга хү-лээп алган районнуң эконо-миказын быжыглаар, сайзы-радыр талазы-биле програм-маны боттандырарының болгаш рынок харылзаала-рынче шилчириишиң тала-зы-биле допчу таныштырыл-ганы кылганнар. Рынок ха-рылзааларынче шилчириш-биле ажыл-агыйны үениң не-гелдезинге дүүштүр шын ор-ганизастаарын хамсыражы-лар чөптүг деп көрбүшаан, кол-ла байлак — тыпкан үнелиг олүк-кештиң чамдык хуузун районга арттырарын негеп, айтырыг көдүргсн-нер. «Чымчак алдынның», иви эъдиниң күрүнеге дү-жаар өртектерин рынок ха-рылзааларынга дүүштүр ос-түрерин негээннер.

Төптен ырак бо суурга эмнелге пунктузун, бичии чаштарга эге школаны ажы-дарын дарый өөренип көөрүн дилээннер.

Чазый-чилби хөөнүн хан-дырар дээш чыл санында-ла Саян артындан кээп турар кижилерниң үзүктелбейн турарын, оларның бойдус байлаанга кам-хайыра чогун барымдаалааш, суурга ми-лицияның участок төлээзин тургузарын шыгғыызы-бике негеп турган.

Чоннуң хөй санныг айты-рыгларына районнуң пар-тия, күүсекчи комитеттери-ниң төлээлери база Тожу-нуң ыяш ажыл-агый чери-ниң улуг инженери Ю. М. Матвеев, аңныыр ажыл-агый черииң директору А. П. Петров, иштики хе-ректер килдизинде паспорт столунуң начальныгы Н. Н. Соколова олар чедимчелиг харыыларны бергеннер. Ол ышкаш район төвүнден бар-ган бөлүк эмчилер чурттак-чы чонга эмчи шинчилгезин эрттирип, профилактика ажылын кылып чорукгаи-нар.

Кежээ районнуң Культу-ра бажыңының бот-тывыл-гыр артистери чонга солун концертин бараалгаткан.

Светлана БАЙЫР-ООЛ. Тоора-Хем школазында башкы.

РЫНОК БОЛГАШ ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ

Чурттуң улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларында, оон иштинде агроүлетпүр комплекизинде экономиктиг чаартылга, оскерлиишкиннер биле холбаштыр РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң Дээди Советтери чер, өнчү, аренда дугайында болгаш өске-даа хоойлуларны хүлээп алган. Черш чөптүг ажыглап, аңаа арат (тараачын) ажыл-агыйларны организастап, аъш-чем продуктуларын бүдүрүп болуру магадылаттынган. Ынчангаш кижи, коллектив бүрүзүү чер-черге дузалал ажыл-агыйны, фермаларны тургузуп, бодунуң ажыл-ишчи шинээзин коргүзүп болуруи ниитилел деткип турар. Бо талазы-биле Тыва Агроүлетпүр эвилелинде кооперативтерни, көдээ ажыл-агыйның дузалал бүдүрүлгелерин, хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер болуктуң специализи В. Ч. МОН-ГУШ-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— **Варвара Чадамбаевна, дузалал ажыл-агыйны сайзырадырының талазы-биле сөөлгү үеде кандыг доктаалдар, шиитпирлер хүлээп алдынганыл, оон күүселдезин кандыг бооп турарыл?**

—Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1986 чылда «Тыва АССР-де албан черлериие, организацияларга, бүдүрүлгелерге көдээ дузалал ажыл-агыйны сайзырадыр дугайында» база 1989 чылда «Бүдүрүлгелерниң, организацияларының болгаш хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйынга көдээ ажыл-агый продуктуларын көвүдеди бүдүрелиниң дугайында» доктаалдарны хүлээп алган. Ол документилерни күүселдезин хуумда чүгээр деп санаар мен. Бо чылдың эгезинде статистиканың медээзи-биле республиканың чурттакчылары хуузунда 92892 бодз. 251332 шээр малды, 37387 хаван, 8921 чылгы, 180 иви, 2982 тоолайны тудуп турар. Эрткен чылдарда чүгле хавандан өске малдың бажы өзуп келген. Оон аңгыда, садчылар шиитиледериниң ажыл-чорудулгазы элээп хөгжөөн. Ылаңгыя Кызыл хоорайда, Кызыл, Таңды, Улуг-Хем районнарда оларның өстүрген ногаа, катчымизиниң дужуду улуг.

— **Хуу чон каш гектарда ногаа, картофель тарып турарыл база кайы хире дү-жүттү, эътти сайгарып турарыл?**

— Ниитизи-биле 700 гектарны садчыларга, ногаажылларга быжыглаан. Ында 8600 өг-бүле сад, ногаа шөлдерлиг. Эрткен чылың чүгле Кызыл хоорайның садчы-ногаажылары рынок таварыштыр 3,5 тонна картофельди, 242 тонна ногаа айтаан, 140 тонна катты 396 хаван оолларын, түс-түста муң ажыг баш кас, дагаа, тоолайны болгаш 3 тонна ажыг эътти чонга сайгарган.

— **Республика девискээриниде чеже өг-бүле барыл, оларның кайы хирези мал-маганныгыл?**

— Тывада 38994 өг-бүле бар. Оларның 28695-и аңгы-аңгы малдыг, а он муң ажыг өг-бүледе кандыг-даа мал чок. Бистиң бөлүүвүстүң ажылының сорулгазы болза мал-маган садып ап турар хамаатыларга дуза чедирер, хууда дузалал ажыл-агыйларны чер-черлерге улам сайзырадырының талазы-биле хемчеглер чорудар. 1991-92 чылдарда 20 хире коллективтерге, а хамаатыларның хуузунда 2000 дузалал, район бүрүзүнге 5-10 фермер (арат) ажыл-агыйларны организастаар муң гектар хире сад, огород шөлдерин бээр.

— **Ажыл-агыйны башкарыл, чаа-чаа аргаларны пептерелдиш, харын-даа чамдыктары эргижирей бээрге, чаартып турар болгай бис, ынчалза-даа оон кандыг-даа беримчезин, үре-түңнелдиш көөбейн келдивис. Оон бадыткалы бо хүннерде садыг-магазиннерде эът, сүттүң эвээш болуп турарыдыр. Ол дугайында бодалыңар чүү ирги?**

—Рынок экономиказынче шилчилге база бо хүнерииң байдалы кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур дээр болзумза, частырыг болбас боор. Дузалал, арат ажыл-агыйны тургузар, аңаа ажылдаксаар кижилерниң саны кескүзү-биле өскен. Бистиинге арга-сүме айтырып келгеннер безин хөй болду. Кызыл, Каа-Хем районнарының улус депутаттар Советтериниң шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар чүге чок деп. Күзелдиг кижилерниң көвүдээни-биле чамдык совхозтарның удуртукчудары чонга черии арендалаарындан сестип, харын-даа коргуп турарлар. Аргалыг-ла болза, дузалал ажыл-агыйларның сайзыралынче кичээнгейни углаары чугула деп хуумда бодап турар мен. А өске үүрмек айтырыгларны чер-черге шиитпирлеп ап болур. Амдан эгелеп, чонга хаван ооллардың, дагааларны болгаш өске-даа малды совхозтардан садарын организастаар.

Вячеслав МОНГУШ беседалашкан.

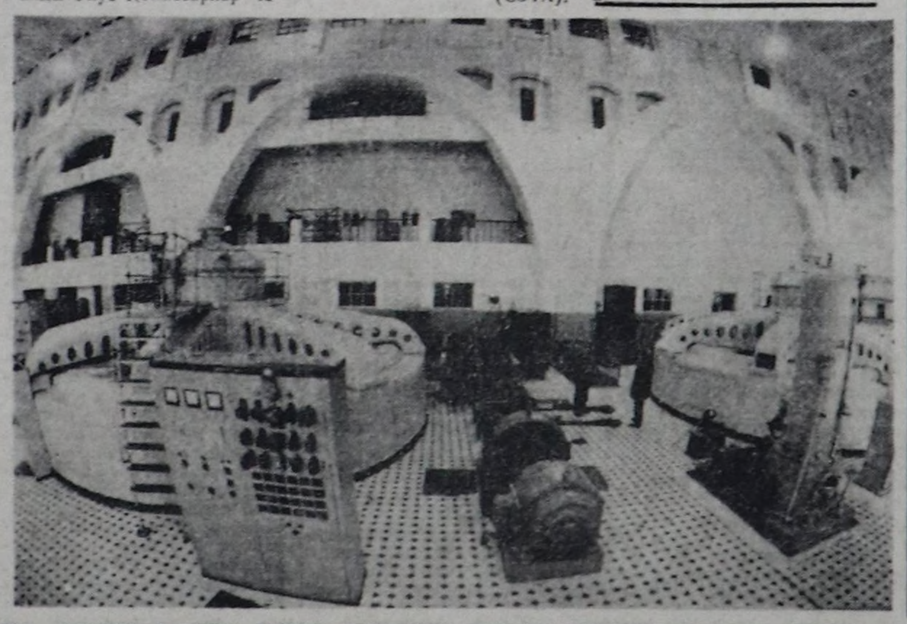
ЛЕНИНГРАД ОБЛАСТЬ. Волховтуң В. И. Ленин аттыг гидроэлектростанциязының баш-тайгызы 60 ажыг чыл дургузунда ажылдап турар. Бирги беш чылдың эгезинде Ленинградтың электроэнергия хереглелиниң ортаа кезиин ол берип турган. Ам оон электроэнергиязы улуг район төвүнүң хереглелиниге четчир.

Гидростанцияда эргим үнелиг чаагай төөгү база бар. В. И. Ленииниң саналын ёзугаар Волхов хемге гидроэлектростанцияны дериир дугайында доктаалды Улус Комиссарлар Чөвүлели 1918 чылдың мартта хүлээп алган. Электростанция тудуун төлевилээрииге, бот-тандырарынга талантылыг орус инженер Генрих Осипович Графтио идепкейлиг киришкен. Совет Россияны, бүгү чуртту электрижиткенииң төөгүзү бо гидростанцияда алдын үжүктер-биле бижиттинген.

ЧУРУКТА: станцияның машина залында.

Н. БЕРКЕТОВТУҢ болгаш Б. ЧЕРВЯКОВТУҢ фотозу.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Күрбанкызында, ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозунда болгаш ССРЭ-ниң ажаалга банкызында

ССРЭ-ниң Президентизиниң «Үүрмектеп садар өртектерни хары угда өстүрери-биле холбаштыр шыгжамырларның үнезиниң кудулаанындан, чурттакчы чонга каража орнун дуглаар эгидилгелер дугайында» 1991 чылдың март 22-деги Чарлыынга дүүштүр хамаатыларның ССРЭ-ниң Күрбанкызында болгаш ССРЭ-ниң ажаалга банкызында салдынган акша-хөрениилериниң, а ол ышкаш ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының сертификаттарының ССРЭ-ниң күрүнеиің казначей хүлээлгелериндe болгаш күрүнеиің иштики ойнаашкынныг 1982 чылдың үезлизиниң облигацияларында кирген акша-хөренгилериниң чаңгыс удаалыг эде санаашкынын кылып чорудар. Айыттынган эде санаашкынны дараазында чурум ёзугаар кылыр.

I. ССРЭ-НИҢ АЖААЛГА БАНКЫЛАРЫНДА ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ САЛЫЫШКЫННАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Эгидилге төлелгелерин салыышкыннарның бар бүгү хевирлеринге 1991 чылдың март 1-де артынчызынга оларны 40 хуу улгаттырары-биле боттандырар. 1991 чылдың март 1-ден 22-ге чедир үеде болгаш ооң сосында хагдынган хууда саннарга эгидилге төлелгелерин кылбас.

Акша салыкчызының бодунуң адынга бир сандан өске санче шилчиткен салыышкыннары, а ол ышкаш орулгалары 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп санаттынар чаа негелделерлиг хуусаалыг салыышкыннарже шилчиткен салыышкыннар, оларны кажан эде кылганы хамаанчокка, эде санаттынар.

Бир эвес салыышкыннарның артыышкынынга эгидилге төлелгелериниң түңү 200 рубльден ашпас болза, оларны 1991 чылдың июль 1-ден соңгаар ажыглап болур эргени бээр.

Салыышкыннарның эде санаашкынының 200 рубльден ажып турар түңнерин тускай саннарже шилчидер болгаш оларны акша салыкчылары 3 чыл эрткенде ажыглаар эргени бээр. Тускай саннарже киргеи акша-хөреңгилериие орулганы 1991 чылдың март 1-ден эгелеп чылда 7 хуу ставкалыг кылдыр киир санаар.

200 рубльге чедир эде санаашкынныр түңнерин салыышкыннарның ээлериниң ажаалга депгерлериие киир бижиирин олар боттары ССРЭ-ниң ажаалга банкыларынга 1991 чылдың июль 1-ниң соонда келирге боттандырар. Ол-ла хуусаадан эгелеп салыышкыннарыига 200 рубль түңнү ажып турар салыышкыларлыг акша салыкчыларынга тускай саннарже киир санаан түңнү көргүскеи ажаалга депгерлерии бээр.

Айыттынган тускай саннарның ээлериие 3 чылдыг хуусаа эртериинің мурнунда чамдык таварылгаларда аар өртектиг бараанларны төлээриие болгаш бажың-балгат садып алырынга түңнерни холга тутпас шилчидилге-биле кылыр арганы бээр. От огерацияларны боттандырарының чурумун немей тодарадыр болгаш оларны ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының албан черлериие чедирер.

Салыышкыннарыы эде санаарының айыттынган чуруму шериг албанныларның ССРЭ-ниң Күрбанкызында салыышкыннарының саннарынга база хамааржыр.

II. ССРЭ-НИҢ АЖААЛГА БАНКЫЛАРЫНЫҢ КҮРҮНЕИҢ ҮНЕЛИГ СААЗЫННАРЫНЫҢ БОЛГАШ СЕРТИФИКАТТАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Күрүнеиің иштики ойнаашкынының 1982 чылдың үезлизиниң облигацияларының одаргай үнези 1991 чылдың апрель 2-ден 40 хуу улгадыр болгаш 100, 50, 25 рубль турганының орнуига ол-ла дараалашкаа-биле 140, 70, 35 рубль апаар.

Ону барымдаалааш күрүнеиің иштики ойнаашкынының 1982 чылдың үезлизиниң облигацияларын ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының албан черлери дараазында өртектер-биле садар:

айлар аттары	ай бүрүзүнүң 1-ден 15-ке чедир			ай бүрүзүнүң 16-дан 30/31-ге чедир		
	100	50	25	100	50	25
	рубль үнелиг			рубль үнелиг		
январь, апрель, июль, октябрь	141-20	70-60	35-30	142-00	71-00	35-50
февраль, май, август, ноябрь	142-80	71-40	35-70	141-20	70-60	35-30
март, июнь, сентябрь, декабрь	142-00	71-00	35-50	142-80	71-40	35-70

Облигацияларның айыттынган тодаргай үнезин эде санааны-биле база бо чылдың март 30-де 1982 чылдың үезлизиниң талазы-биле ойнаашкынның әолчеглиг 74-кү тиражының эртери-биле холбаштыр ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының чурттакчы чонга облигацияларны садары күштүг бооп турар чурум ёзугаар тиражтың таблицаларын ёзугаар хынаанының соонда катап эгелээр.

Ол үезлиниң облигацияларын чурттакчы чондан ССРЭ-ниң ажаалга банкызының албан черлери апрель 2-ге чедир бодунда айыткан үнезин ёзугаар, а апрель 2-ден эгелеп — чаа өртекүнези-биле (35, 70, 140 рубльдер) садын алыр.

Чурттакчы чоннуң холунда болгаш ССРЭ-ниң ажаалга банкызының албан черлериие чедирбээргe, облигацияның айыттынган тодаргай үнезиниге 40 хуу хемчээлдиг эгидилге төлелгезин 1993 чылда төлеп бээр.

Салыышкыннар саннарындан туда акшаны айда 500 рубльди бээр кызыгаарлаашкынны болгаш банкыдан акша алган дугайында паспорттарга демдеглеп кылырын соксадыр талазы-биле айтыышкынны ССРЭ-ниң ажаалга банкызының албан черлериие берген.

Саналдар, бодалдар

МАЛДАН ӨСТҮРЗЕ ЧҮЛ?

Сыстыг-Хем — байлак ораи. Ында күрүнеиің аңныыр-тывыш ажыл-агыйы тургустуигандан бээр чыл ашкан. Колла ажылы — өлүк белеткээри, кат, тоорук чыыры. Оон аңгыда 500 ажыг ивини база өстүрүп турар.

Сөөлгү үеде ында ажыл-иш сулараан. Директорлар чыл санында солчуп турар. Өлүк-кеш болгаш ыяш белеткээриниң, кат, тоорук чыырының планнары күүсеттинмейн келген. Иви малдың баш саны өспейн турар. Чамдык өг-бүлелер инек, хаван ышкаш малдарны азыраи, өстүрбейн турар. Ажыл сезониуг болганда, херээжен улустуң хөй кезии чыл-чылы-биле ажыл чок, аңаа олурар. Ыяш белеткээр, өлүк-кеш тывар ажылдар бар-даа болза, аңаа аныяк кижилерии киржилгези багай. Чамдык аныяктар шуутла ажылдавайи турар.

Бо суурда корум-чурум кошкак. Чамдык кижилер самогои хайындыргаш, ону садып-саарып турар. Оон кадында тыпкан өлүүн безин олча-ажык бодааш, өстүүр сайгарып алыр кижилер бар. Байдал мындыг турда-ла, амгы директор И. Н. Плющенков ону херекке албайи, ажылды четпес башкарып турар.

Оон ыиай мээң мындыг хууда санал, бодалым бар. Сыстыг-Хемде күрүнеиің аңныыр-тывыш ажыл-агыйын дүжүргеш, аңныыр-тывыш, иви, инек, чылгы мал утланыышкынныг салбыр кылдыр эде тургусса кандыгыл? Устүүде адаанын малдарның одар-белчиири четчир. Ивини 10-15 муң баш чедир өстүрүп болурунуң аргазы бар. Инек чылгы одырладыр шыналаар, шөлдер четчир. Ол черлерден сиигки белеткеп ап болур. Эът утланыышкынныг 500-600 инекти, 250-300 чылгыны өстүрүп, кадарын болур. Сыстыг-Хемни «Май 1» совхозтуң салбыры кылдыр тургускаш, мал ажыл-агый утланыышкынныг коллектив кылдыр тургузуп аза деп санаадыг мен. Амгы сезониуг үеде ышкыл, ажыл чок аңаа олурар кижилерге ынчан таарымчалыг байдал тургустуна бээрииге бүзүүлээр мен. Мээң бо санал, бодалымны республиканың удуртукчулары-даа, Аңныыр-тывыш бүдүрүлге эргелелиниң чиргине директору эш Монгуш-даа деткип, өөренип көре бээр дозарзинге идереп артым

Дмитрий АЙР-САНАА. Тожу район.

Көдээ Совет: оон шиитпирлээр айтырыглары

ДИЛЭЭН, ЧАГЫЫН КҮҮСЕДИР

Бистиң чурттап турарывыс бо үеде чоннуң хөйниитичи болгаш политиктиг идепкейи бедээн дээрзин эскерип, билип турар бис. Мен маңаа Советтер амыдыралын соңгукчуларның чагыгларын оларның канчаар күүседип турарын колдады чугаалап көрейн. Соңгукчулардан кирген чагыгларда хамаатыларның хүн бүрүдеги амыдыралының айтырыглары кирип турарындан аңгыда, ол — Советтер биле соңгукчуларның аразында харылзааны быжыглап турар.

Депутаттарга чагыглар социал-политиктиг ужуруткалыг. План күүселдези, девискээрнин, чурттап турар черииң сайзыралы, хогжүлдези-биле холбашкан бирги чергелиг болгаш узун хуусаалыг сорулгалар, социал негелделер ында илереттинген. Шуй кодээ Совединге чаэрбиги чыышта кирген чагыгларның күүселдези кандыг болганыл деп чүвени чугаалаарын оралдажып көрээли. 25 улус депутадынга соңгукчулар 18 чагыгны, сес дилегни киирген. Оон байдалы кандыгыл? Чагыгның он ийизи, дилеглерии дөртү амыдыралда күүсеттинген бооп турар. Тодаргайлаарга мындыг. Бавыдай иштиниң оруун септээн. Базарак-Адаанда мыштагда кудуктуң, малчын мыштагларның септелгезин кылдырткан. Аңаа үндүрер тудуг материалдары-биле хандырылганын багай эвес болганындан, ол ажылдар улуг-ла саадаваан. Оон-биле кады Шуй ортумак школазының эге класстар өөренир корпузунуң капитал септелгезин чоруткан. Суурну чаагайжыдар талазы-биле элээн ажылдар кылдынган. Аңаа агитквартадар идепкейлиг киржип, шеф дузазын доктаамал чедирип келген дээрзин демдеглеп каары черле артык эвес.

Кодээ Совет девискээринде аллеяны кылган. Чоннуң хуузунда инектериниң кадабы бо суурда организастап алганы эки. Харылзаа талазы-биле ийи, садыг-магазин, иштиниң чемненилгезиниң ажылы биле холбашкан үш агыг тус-туста күүсеттинген.

Чоннуң социал камгалалынын айтырыгларынче киээнгей Советтиң талазындан багай эвес. Чугула чүүл кылдыр ону көрүп турары чөптүг. Ылаңгыя пенсионерлериин амыдырал чурттал-газының байдалын экижидеринче угланган хемчерлерже сагыш салдынып турар. Картофель тарып алыр шөлүү чок өг-бүлелерге черии тускайлап берген.

Чамдык чагыглар күүсеттиип турза-даа, күүсеттинмейн артып турарлары база эвээш эвес. Уруглар ойнаар шөлдер кылыры, суур чаагайжыдылгазынга хереглээр материалдар-биле хандырары долузу-биле күүсеттинмээн. Шуй көвүрүү кылдынмаан, суурнуң бажыи херимнериниң аразынга чадаг кижилер болгаш мал-маган эртер черлер кылыры, чурттакчы чонга сиген шөлүү тускайлап бээри, автосадыг-биле малчыннарның хандырылгазын экижидер айтырыглар чедир күүсеттинмээн.

Улус депутаттарының Шуй кодээ Соведиинии депутаттарынга соңгукчулар дилеглерии база киирген. Шуй бажының оруун септедири, агитквартадарга бөдүүн спорт шөлдери, 2 ханы кудук кастырары, малчыннарга өл-чаъска кедер плаштар, уруглар хептери садары болгаш амыдыралга онза чугула өске-даа чагыглар ында кирип турар.

Депутаттар боттарының округтарынга дузалал ажыл-агыйын сайзырадырын амдаа четпес чорудуп турар. Удуртукчу ажылдакчыларның отчеттарын кодээ Советке дыңнап, ол талазы-биле чугаа чорутпайн турары четпес. Чагыгларны күүседиринге чоннуң калбак киржилгезин, шефтерии ажыглаары чугула.

Седип-оол ИРГИТ. Бай-Тайга район.

КОНКУРС ТҮҢНЕЛИ

«Бойдуска ленинчи хамаарылга дээш» деп девизтиг чогаадыкчы конкурстуң түңнелдерин жюри үндүрген. Аңаа солуннарның, телевидение болгаш радионуң чогаадыкчы коллективтери база авторлары киришкен.

Бирги шаңналды — дипломну болгаш 200 рубльди Тыва радионуң улус ажыл-агыйының редакциязынга тывыскан.

Ийиги шаңналды — дипломну болгаш 150 рубльди «Тувинская правда» солуннуң коллективинге тывыскан. Таңды районнуң «Красное знамя» солуннуң коллективи үшкү шаңналга төлептиг болган.

Конкурска «Сылдысчыгаш» солун бир дугаар киржип турар болза-даа, аныяк номчукчуларынга төрээн черинге ынакшылды, бойдуска камныг хамаарылганы хевирлээринге идепкейлиг болганын жюри демдеглээн.

Конкурска кирген материалдар-биле танышкаш, жюри кежигүннери чамдык журналистерниң болгаш штаттан дашкаар авторларның бойдус байлактарын кижилерниң чаагай чоруунга камнап, кадагалап арттырары дээш сагышсыралын демдеглеп, ол талазы-биле бедик мергежилдиг бижээн, дамчыткан материалдарын үнелээн. Бо талазы-биле бирги шаңналды журналист **К. К. Чоодуга** «Шын» солуңга «Азас» заповедникке хамаарыштыр бөлүк материалдары дээш тывыскан.

Ийиги шаңналга Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүкомитединиң кылдыс эргелекчизи **О. И. Гаврилов** болгаш радио дамчыдылгаларының редактору **Т. О. Снирин** төлептиг болганнар. Үшкү шаңналды Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүкомитединиң кылдыс эргелекчизи **А. Г. Данковцевке**, «Красное знамя» солуннуң редактору **А. А. Ажиге** база «Сылдысчыгаш» солуннуң фотокорреспондентизи **К. К. Куууларга** тывыскан.

Мактал шаңналдарга дараазында эштерни киирген: «Шын» солуннуң бижикчизи **М. С. Эргеп**, «Сылдысчыгаш» солуннуң бижикчизи **С. Д. Кыргыс**, бойдус камгалалының улусчу университединиң ректору **М. Ф. Андрейчик**, журналист **В. С. Кривдик**, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүкомитединиң инспектору **А. Н. Крыцын**.

(Бистиң корр.).

ӨӨРЕДИГЛИГ ТЕЛЕФИЛЬМ

Бо чылдың январь 13-те Төп телевидение дамчыштыр «Сут хөме алган зона» деп барымдаалыг телефильмни көргүсту. Моон мурнунда база көргүскен дээр чораан, ынчалза-даа бис ону көрбээн, дыңнаваан-даа улус чордувус. Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл ол-ла кезек девискээрлерниң хевир-бүдүжүн кара күш-биле үреп, хөй ажыл, шүүдел үндүрүп турарын көөрге, дыка-ла берге, муңгаранчыг-даа чорду. Эрги хөөрлерни казып, көжүрүп турары, шагда мөчээн кижилерниң чоок улустарының ыы-сыызы, узуткаттынып турар арга-арыг, черинден астынган дириг амытаннар төрээн черлери сут алдынче кире бээрге, девидеп, мөгүдээн араатан куштар безин, суглалай кежилдир көжүрер дээн сүрүг мал, кажан-кезээде чурттап орган оран-савазының өрттенип-хуюкталып турарын көргеш, муңгараан, сагышсыраан кижилер каракка чуруттунуп артып калган. Класс шагынга өөреникчилер безин сагыш-сеткилдиң ханы хөлзээшкини-биле аажок шын чугаалап турдулар.

Улус чонунуң сеткил-сагыжын айтырбас, келир үени бодавас, чүгле үстүнден айтыышкыннар күүселип чорааныстың уржук-түңнелдерин ам кээп көрүп, билип турарывыс бо ышкажыл. Бис, тыва чон, кажан, кала далай кыдыынга амыдырап, оон ажыын көрүп чораан деп бис?

Нина СЕРЕНОТ.

ДҮРҮМНҮ ӨСКЕРТИРИ ЧУГУЛА

Амгы үеде кижиниң талазындан бойдуска хамаарыштыр кам-хайыра чок чүүлдер хүн-деи-хүнче көвүдеп, бо-ла болгулаар апарган. Ооң уржуундан бойдуска болуп турар янзы-бүрү өскерлиишкиннер бот-боттарынга капсырлажып, немежип турза-турза, сан шынарже шилчиир деп философияның хоойлузун ёзугаар, чоорту чүгле көвүдеп турар эвес, а харын бүгү өскерлиишкиннер дүргедээшкинче кирип, дедир эгиттинмес чадаже шилчип турары дүвүренчиг.

Бо хүннерде чырык чер кырындан 118 хевирниң сүт чемиштиг амытаннар, 115 хевирниң куш аймаа шуут чиде берген, муң хире хевирниң амытаннары чер кырындан чидериниң кырында келген. Оларның иштинде ам аңныыр тывыжы болуп турар дириг амытаннарның 44 хуузу, куштарның 25 хуузу шуут чидер дей берген. Бо чижектер бистиң девискээри бичии республикавыска аңнаарының дүрүмнерин, аргаларын бо хүннүң негелдезинге таарыштыр өскертип кылбас болзувусса хоржок деп чүвени көргүзүп турар.

● Аңныыр сезонун (өлүк аңнар аңнаарынга) октябрь 25-тен декабрь 1-ге чедер кылдыр доктаатса чүл? А эдин алыр дуюглуг аңнарны аңнаарын январь 1-ге чедир хуусаалыг кылза чүл?

● Аң-меңни кам-хайыра чок узуткаар чамдык чепсектерни хоруза чүл? Чок болза, оода тускай айыткан девискээрлерге-даа болза.

Канчаар өскертирил?

Бүгү дүрүмнү көрүп турбайн, борта ооң чүгле ийи талазын көрээлиңер.

Бирээде, өлүк аңнарны өлүрер үезин октябрь 25-тен декабрь 1-ге чедир, эдин белеткээрин январь 1-ге чедир кызыгаарлаары чугула. Ындыг-даа болза, аңны санап ончалаарын чогуур деңнелге тургускаш, бар аңнарның санын барымдаалап хүлбүстү, эр хаванны күскү үеде, бууруну чайгы үеде, адыгны часкы, күскү үелерде өлүрүп болур эвээш санныг чөпшээрелди бээр болза ажырбас хире.

Ийиде, какпа, дузак болгаш өске-даа боду тудар чепсектерни ажыглаарын шуут хоруур. Маңаа удурланыр улустар хөй болур деп чүвени билип тур мен. Ылаңгыя аңныыр черлериниң тускай эртемниглери боду тудар херекселдер-биле өлүрген аңның кежиниң шынары эки болур дээн чижектиг оон-даа хөй санал-оналдарны киирип кээрлер. Ынчалза-даа сөөлгү үеде Тожунуң тайгаларында калбаа-биле нептерээн геологтарның, алдын казыкчыларының, балыкчыларның база ол хамааанчок, «Азас» заповедниниң ажылдакчыларының турлагларынга чорааш, хөөредиг чокка чүс-чүс аңгы-аңгы хемчээлдиң какпалары барып көрүп келдим. Ол ышкаш чамдык турлаглардан дуюглуг аңнар дузактаар хөй удазыныг чымчак демир тростар, бичии ас, киш дээн ышкаш амытаннар кире бергеш, дедир үнүп албас демир хоорзаларны чаңгыс эвес удаа хураадывыс. Оларны чүгле хураап алырындан өске, ону ажыглааны дээш кеземче оңаар хоойлу чок, а какпаларны хураар арга чок, чүге дээрге ол чөпшээрелдиг чепсек.

Бо бүгү боду тудар чепсектерден тайга канчаар-даа аажок когарап турар дээр болза черле хөөредиг болбас. Чүге дээрге какпа, дузак, маспак ажыглап турар улустар сөөлгү үеде янзы-бүрү аргалар ажыглап (эът, балык чыдыдып, чыттыг эмнер салып дээш, оон-даа өске) тургаш, ол чоок-кавы девискээрниң аңнарын (киш, күзен, ас, норка, дилги, чекпе дээш, оон-даа өске) амдажыдып, хөөкүйлерни шуптузун кырып каантар апарган. Аңда чүү боор, ооң амыдыралынга бир дугаар херек чүве чем-не болгай, ынчангаш чемгерип амдажыдып каан аңнарны тудуп өлүрүп алырынга чүгле алыр, чиир дээр кээргел чок сеткил херек ол-ла-дыр.

Чоокта чаа Тожуда аңныыр ажыл-агый чериниң бир аңчызы бо сезонда 200 ажыг боду тудар херекселдерни белеткеп салып алдым, ам келир сезонда база ол хирени белеткеп алыр мен деп мактанып турганын дыңнаан улус чугаалажып турду. База ол ышкаш бажын ажыр какпа, дузак салып кааш, ону ой-шаанда сөкпес таварылгалар кайы хөй. «Тоора-Хем» совхозтуң бир ивижизи 1989 чылдың апрель айда Ак-Аътыг хөлдүң чанынга көжүп чорда, ыттары хөй катап какпага кактынып турганын чугаалаан чүве. Апрель айда аңнаары хоруглуг-ла болгай. Ол хөлде балыктап турган улустарның какпаларны ынчан безин ажыглап турганың ол чижек херечилеп турар.

Ындыг боду тудар херекселдерни арын-нүүр чок кижилерниң кыш, чай чок ажыглап турары таварылгаларны ивижилер хөй удаа көрген болуп турар.

Бо бүгүнү өөренип көрүп, сөөлгү үеде орук-чирик багай дивес янзы-бүрү машиналарның көвүдээнин болгаш кижиниң талазындан бойдуска хамаарыштыр харысалганың канчаар-даа аажок улгадып турарын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди Соведи оон Экология болгаш бойдусту чөп ажыглаарының талазы-биле доктаамал комиссиязы какпа, дузак дээш, оон-даа өске боду тудар херекселдерни ажыглаарын кызыгаарлап, ону ажыглаан дээш кандыг торгаал, шииткел кылып болурун тодараткан хоойлу-дүрүмнү хүлээп алыры күзенчиг.

Бойдус курлавырларын чөп ажыглаарынга идегеп турар мен. Шуут хоруурy ам дээрезинде берге деп чүвени билип, оода чүгле кишти тударын азы чамдык боду тудар чепсек ажыглаарын хораан девискээрлерни (заповедниктер кызыгаарларын долгандыр, геологтар болгаш алдынчылар турлагларының чанынга дээш, оон-даа өске) тургузарын-даа болза өөренип көрзе чүл?

Рынокче шилчип-даа турар болзувусса, амгы үеде бүгү сайзыраңгай чурттарда кештен кылган хеп кедерин багай, кээргел чок чорук деп санап турарын болгаш даштыкы рынокта кеш өртээ ниитизи-биле кудулап турарын-даа херекке ап көрзүвүссе кандыг боор?

Тожунуң болгаш өске-даа районнарның аңчылары бо талазы-биле чүнү бодап турарын бижиир боор деп идегедим.

Дадар-оол МЫЛДЫК,
Тожу районнуң бойдус камгалал комитединиң даргазы.

Кагдынган суурлар

ЭЪЖИМ ЭСТИП КААРЫ ОЛ БЕ?

Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы бир катап мынча дээн: «Хайыракан хайнып чыдар, Ийи-Тал ирип чыдар». Бо сөстерни ол Улуг-Хем районда Түлүш Кечил-оол аттыг совхозка хамаарыштыр чугаалаан. Ийи-Тал суурнуң бир кыдыы ирип чытса-даа, өске талазы сайзырап орарын бөгүн эскерип болур. Ук совхозтуң сөөлгү тыныжында арткан бир сууржугажы бар. Ол дээрге Улуг-Хемниң ол чарыында Эъжимниң төвү болур Ооруг деп чер-дир. Мында ам 20 шаа бажыңның чүгле бежинден ыш үнүп турар. Артканнары — ээн, кагдынган.

Эрткен чылдарда ис чок чиде берген Кожай, Белдир-Кежии, Демир-Суг суурларның салымын катаптап, Эъжим, шынап-ла, эстип каары ол бе?

Бо айтырыг талазы-биле бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюн ук черниң чурттакчызы, хойжу чораан, күш-ажылдың хоочуну Александр Өлчейбен-биле болгаш эрткен күзүн аңаа хой бригадири болуп ажылдап келген Танов Оолак олар-биле беседалашкан. Оларның аразынга болган чугааны моон адаанда парладывыс.

Корр. Баштайгы айтырыг силерге, Александр Чамзыевич. Эъжимниң эки үелери база тургулаан-на чүве ыйнаан?

А. Өлчейбен. Турбас боор бе! Эъжим дээрге мээң бодумнуң хамаанчок, ада-өгбелерим өскен, төрээн черим-дир. Эрткен үеже элээн ырады көөр болза, бо девискээрге 30 муң чыгам хой, өшкү хостуг сүп (?), мандып турду. Кижи · · чон база арбын турган. Ол үеде культура болгаш эртем-билиг төвү болуп турган хүрээ ам «хайнып чыдар» Хайыраканга эвес, маңаа турган болдур эвеспе. Мыя бо факт безин хөйнү чугаалап чыдар.

Корр. Бөгүн Эъжим ээнзирээн, суур барык-ла кагдынган. Оон чылдагааны чүде деп бодаар силер, Танов Александрович?

Т. Оолак. Чылдагааны чаңгыс — аныяктар чок черге кандыг-даа хөгжүлде турбас. Хойжулар пенсия назыны чеде бергеш, боттарының орнунга аныяктар белеткеп кагбас-тыр...

А. Өлчейбен. Буруулуг болдум, үзе кириптейн. Малчыннар боттарының орнунга аныяктар белеткевес деп канчап ынча дээр силер, Танов Александрович? Бөгүн дээрезинде Эъжимде мээң үш уруум, үш күдээм бар. Оларны аныяктар деп санавазынар ол бе?

Т. Оолак. Силер дээрге аас-кежиктиг чаңгыс таварылга-дыр силер ийин, Александр Чамзыевич. Бир эвес пенсиялап үнген малчын бүрүзүнүң орнунга аныяк өг-бүле артып каап турган болза, Ооруг суурдаа, Эъжим ниитизи-биле-даа хөгжүп орар турган ийик?

Бодап-даа көрүңер даан, суурда болгаш Эъжимде арткан, кол нуруузунда улуг назылыг кижилер көңгүс негелде чок. Бир болза, олар негээрге-даа, даргалар ону күүсетпес боорга, чөгенген. Суурда дизель ажылдавайн турар, кежээлерде караңгы. Ажырбас, шаанда сайгылгаан чокта ада-өгбелеривис канчап чурттап чораан деп. Хой кадарганы дээш телевир эвээш. База анаа. Хлеб, далган садып чииринге-ле чедер болза, хөй акшаны канчаар деп. Мындыг боор-дур. А бир эвес суурга, хой ажылынга аныяктар арбын турган болза, олар дунаар-гай байдалда келген амыдыралды өскертип шыдаар ийик. Аныяктарга электри-даа херек, акша-даа херек, уруглары тургузар садик-даа херек. Чемгерикчи ажылда хаара туттунган аныяктарның негелделерин күүсетпейн, совхоз кай-даа барбас турган ийик. А амдызында байдал мындыг: аныяктар хамаанчок, пенсионерлер безин Хайыракан суурун «атакалап» эгелээн. Суурда ажыл чоктарның саны хүн келген тудум көвүдеп орар. Рынок экономиказынче шилчилге калбарган тудум, оларның саны улам өзер. Шыны херек, чамдык аныяктар ажылдан эвес, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар Эъжимде тургустунмааныидан, Хайыракан суурга сынмарлажып турар.

А. Өлчейбен. Кагдынган тараа шөлүнге бок үнери ышкаш, сөөлгү үеде Эъжимде сор база кедерээн. Улгады берген кижилерниң безин оон чоруп турарының бир чылдагааны бо деп бодаар мен. Оордан халактаан кижилерниң каргыжы ам безин дыңналып тур ышкажыл.

Корр. Ооругда суур чеже-даа кагдынган болза, ында магазин ажылдап турар болгай...

Т. Оолак. Ол магазинниң аъш-чемин, үлетпүр бараанпарын пенсионерлер садып алгаш, боттарынга ажыглап турар деп бодаар силер бе? Садыгжының бөгүн ынаар аппарган бараанын даарта маңаа, Хайыраканга көрүп болур. Азы Шагаан-Арыгга. Эъжимниң чурттакчылары хоорай, суурларда ажы-төлүнүң идегелдиг хандырыкчылары апарган.

Корр. Кижилерниң хостуг, шөлээн мал малдап орарынга оорлар шаптык кадып турар дээрзинге бодум бүзүрээн мен. Күзүн орук аайы-биле Телээде бир аалга хондум. Каш хонук бурунгаар бо аалга кежээ аъттарлыг ийи оол келгеш, шайлап-шайлап алгаш, чоруурда алды баш бода малды ойладып алгаш барган болду. Бир эвес кижилер ада-өгбелериниң чуртун массалыы-биле кагбас болза, оорлар-биле демисежириниң кандыг-бир аргазы черле тыпты бээр боор. Ынчалза-даа мээн силерге сөөлгү айтырыым мындыг: Эъжимни ээнзиретпес дизе, чүнү канчалза экил?

А. Өлчейбен. Арат ажыл-агыйын сайзырадыр херек. Совхоз маңаа улуг дуза кадар ужурлуг. Амгы байдал-биле алыр болза, электрижидилге эң чугула болгу дег. Эъжимде электрижиткен чаңгыс-даа кодан чок болгай. Чамдык малчыннарда электри бээр шимчедикчилер — моторлар барын бар, ынчалза-даа оларның үрелиичели хөлүн эрттир, бензин база тывылбайн баар.

Т. Оолак. Ооругну дузалакчы кадарчыларның суру болдурар херек. Дузалакчы кадарчы зөлчээн эртирип кааш, суурда өг-бүлезинче чаңып кээр. Суурну ёзулуг сууржуң байдалче шилчидер дизе, шын харын, бир-ле дугаарында электри херек. Ону телефончудар, радиожудар.

Оон башка Ооруг суур чүгле хой кыргыыр үеде дирлип кээр. Оон база катап ыржым-шыпшыи-на апаар. Чайгы үеде хем кежилдир аргыжылтаны ылаптыг организастаары негеттинип келген. Кижилерниң бир муңганыр, шүүтсүнер чүвези ол.

Судалының согуу суларай берген суурну диргизип алыры кол айтырыы аныяктарга кээп үзер. Эрткен күзүн аныяктарны «Он хөйнү халаска берээли, чүгле хойжулап ажылдап көрүңер» деп чалашкан болгай бис. Ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунар болза, хой көргеш, хоюп турар аныяктар эвээжээр боор деп бодаар мен.

Аныяк ивижи Сыын-оол

Сөөлгү үеде кедээ аныяктарның ада-өгбелериниң шаг-шаандан бээр кылып чораан ажыл-ижин кылыксавас, хоорайже дывыржыыр чоруу көвүдээнин билир бис. Хоорайга келгеш, кая-даа өөренмейн, ажылдавайн, анаа-ла бөлүглежип алган кылаштажып, оон уламындан кем-херек үүлгедирлер кайы хөй. А кедээ черлерде кылыпкы лег ажыл-иштиң чок болганы ол бе? Дыка хөй таварылгаларда күзээн кижи кандыг-даа ажыл-ишти тып аар.

Бо чурукта аныяк оол Сыын-оол Данзын Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунда ивижилеп турар ачазынга дузалажып, ооң амыр эвес ажыл-ижин кылчып чоруур. Аныяк ивижиге Арга-Хөлдүң эриинге душтувус. Хоорайның кара ыштыг, чыт-бустут агаарынга өөренип калганым ол ыйнаан, тайга чериниң арыг агаарындан бажым безин дескиниксеп турган ышкаш болду. Бистиң-биле кезек чугаалашкаш, ивизинге олурупкаш, карак чылчырыктаар ак хар кырында шейлүп чоруткан кокпа орук-биле чындыныадып чоруй барды. Бойдустуң ёзулуг төлү, арга-тайганың ээзи болган аныяк оолга шын-на сеткилимден адааргап чыдып кагдым.

Николай БАЗЫРНЫҢ фотозу.

Төтчеглекчилерни кыңчыктырбас

Аңныыр-тывыш чериниң шугумунга хөй чылдарда ажылдап келгеш, Тываның барык-ла бүгү булуңнарын ужар-хеме-биле-даа, машина-биле-даа, чадаг-даа эргип каапкан мен деп болур мен.

Чыл санында-ла аң-меңниң баш санын тодарадыр ажылдарга киржип, вертолет-биле, кышкы үеде хаактыг хөй-хөй километр черлерни эртип, бодумнуң ол дугайында отчёт-ажылдарымны аңныыр-тывыш эргелел черинге, Красноярскиниң эртем-шинчилел институдунуң Тывада салбырынга дужаап келген мен.

Чеден чылдар эгезинде, чаа ажылдап эгелээн үемде, Тываның девискээринде аң-меңниң баш-санының хөйүн көрүп, магадап, чоргаарланып, сагыш-сеткилим ажык, омак чордум.

Чоокта чаа үш хүн иштинде Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң ажылдакчылары Тожу районнуң девискээрин долгандыр ужуп, «Азас» заповедникте бар аңнар-биле оон дашкаар аң-меңниң баш санын чижеглеп деңней көрдүвүс. Түңнели — кижи муңгараар! Хамык аң заповедник иштинде барган, тайбыы турумчуп, чурттап турарлар. Заповедниктен дашкаар черлерде чүгле каш аң ыңда-хая көстүр. Тоора-Хемден 20-30 километр хире черлерде машиналар, «Буран» шанактар изинден хөй чүве чок. Ол мотошанактар изи мырыңай Кара-Балык хөлге чедир Бии-Хемниң өрү шөйүлген. Вертолёт кырындан кандыг-даа истер илдең-не болгай. Калыр-берт, ырак-узак тайга-сынга хөй кылаар (?) чүүл чарыгдап, чүнү кылып чорууп турарлары?

Төтчеглекчи чоруктарга удур ужар техника ажыглаары сөөлгү 2-3 чылдарда нептереңгей апарган деп болур. Ылаңгыя 1989 чылдан эгелээш, Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди тургустунгандан бээр, хайгаарал ажылы дирлип эгелээнин айытса эки. Бо ажылга ИХМ-ниң вертолёт алганы база улуг идиглиг болган.

Комитеттиң чоруткан чамдык хайгаарал ажылдарын кыскаазы-биле маңаа чыырдарын оралдажып көрейн.

Республиканың аңныыр-тывыш эргелелиниң талазындан дуюглуг аңнар аңнап болур чөпшээрел лимиттерни шын эвес ажыглап, ооң хуусаазын кара туразы-биле узадып, харын-даа 2-3 сезон иштинде чаңгыс сезоннуң лимидин узадып турган хөй чурум үрээшкинни илереттингенин номчукчулар билир боор. Түңнелинде мурнундагы ол эргелелдиң чиигине директору турган Н. Сова ажылындан дүжүрткен болгай.

Чөөн Саян, Төп Саян аттарлыг геологтар бөлүктери, улуг когаралды бойдус байлаанга чедиргениниң түңнелинде, Чөөн Саян бөлүктүң начальниги Семёнов дээрзи ажылындан хостаткан. Төп Саян бөлүүнүң удуртукчузу Пяткин шыңгыы хемчег алдырткан, ол бөлүк Тываның девискээринден көшкен.

Карагаш деп черде республиканың ИХМ-ниң ыяш кезип турар бүдүрүлге чериниң 1978-79 чылдарда кезип белеткээш, үндүр сөөртпейн барган хөй-хөй муң ирип-чыдып калган ыяштарын көөрге, каракка чаржынчыг, хомуданчыг. Ол ажылды үе-шаанда кым контрольдап, хынап тургаңыл? Кым-даа ындыг ажыл чорутпаан. Арга-арыг ажыл-агыйының каттыжыышкыны «таптаашкында» хевээр, чүгле алтар-чиптер талазы-биле шудургу «арга-метод» дилеп турар бо-ла.

Аңныыр-тывыш чериниң, арга-арыг ажыл-агыйының каттыжыышкынының боттарының штадында арга даамалдары-биле дугланып алгаш, бойдуска эгиттинмес когаралдарны чедирип турары херек кырында көстүп турар.

Тываның девискээринде ажыктыг казымалдарны дилеп тып, оларны чурт ажыл-агыйынга кииришти-рери-биле ажылдап турар экспедициялар, бөлүктер, отрядтар саны 30 ажып турар. Олар Ленинградтан, Москвадан, Новосибирскиден, Иркутскиден, Красноярскиден дээш, оон-даа өске кайыын келбээн дээр. Латвия, Эстониядан-даа кээп турдулар. А туристер! Оларны кым-даа бүрүткевейн турган болгай.

Бо бүгү экспедициялар-ның ажылдакчыларын ырак черлерге чүгле вертолёт-биле чедирер. Олар тайга-сыннарда шурф дээр ханы оңгарларны хөй-хөйү-биле каскаш, черни үрээш, олчаан октап турар. Ол оңгарларга дүжүп өлген аң-меңни, оларның чаш төлдерин каш-даа көрген мен.

Чоокта ИХМ ажылдакчылары-биле кады алдын тып казып турар «Ойнаа» биле «Алдын» артельдерниң турар черлеринге вертолёт-биле чедип, хынап көрген бис. Бо хыналданы Тожу районнуң бойдус камгалалының талазы-биле комитединиң дыңнадыын ёзугаар чоруткаңывыс ол. ИХМ-ниң хүндүлүг ажылдакчылары кады чорудуп турган ажылдарывысты чүгле боттарынга шиңгээдип ап, солун, парлалгага-даа чүгле олар-ла хамык бойдус камгалал хоойлуларын үрээннерни сойгалаан болур улус болгай. Бо таварылгада база ындыг болган.

«Ойнаа» деп алдын казып тып турар артельге чеде бээривиске, баштайгы чартык шак хире үе дургузунда «чажыт дыңнадыг» ёзугаар сураглап четкен киживис чок болган. Удатпаанда Ойнаа хемни өрү «Буран» дээр мотоолут шанак өскеп келди. Дилеп, сураглап келгенивис хамааты Владимир Ильич Абрамов ол болду. Чүнү кылып турарын айтырарывыска: «Бульдозер, трактор септеп турар мен» — деп харылаан. Хамык техниканы даштын ажык дээр адаанда чыскаай тургузуп каан, машина, тракторлар кырында чаап каан хар ол-ла хевээр, кижи-даа дээп көрбээн. А демги «механигивис» бодунуң оглу Валерийни эккеп алган аңнап турарын баштай-ла ол артельдиң таныыры А. А. Беспалов биске тайылбырлап каалкан чүве. Ол оол вертолёт көргеш, чаштына берген. В. И. Абрамовтуң бодунда кандыг-даа документ чок болганын тодараткан бис. А оглу-биле кады чурттап орган бажыңындан 12 киш кежи, 32 диңн кежи болгаш черлик аңнарының 16 бышкактары, ийи бидон кадыыгы тывылган. Бир шоодай ишти балык четкилери база бар. Чөпшээрел чок араалыг 4 боо база хавыртынган. Оон аңгыда черлик аңнар дузактаар чоон трос дузактар, «табак» деп адаары төтчеглекчилерниң хайырга салыр эң кам-хайыра чок чепсээ-даа, үш литр водкада тургузуп каан сыының чаш мыйызы-даа бар болган чүве. Ол кижи 2-3 чылда алдын черинге ажылдап келгеш, күрүнениң аңныыр фондузунга чеже когарал чедиргенил? Ону чүгле ол боду билир. Артельдиң чем складындан бир буурнуң эъди база тывылган. Ону араалыг боо-биле атканы илдең. А ындыг боо тывылбаан. Ол-ла чем складында чоокта чаа соккан инек кежи, бажы-биле, инек ишти-хырны шала кырында чыпшына дона берген чыткан. Тоора-Хемден бистиң-биле районнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары болгаш читкен инектерниң ээлери база чораан. Ол инек кежин, бажын, дуюгларын көргеш, бир кижи кымның инээ болурун танаан.

Ол-ла «Ойнаа» артельде инек, хаван азырап турар Казимир Эдуардович Зинкевич оглу Вячеслав-биле база-ла аңнап, киш какпалап турары тодараттынган. Олардан 4 киш, кургаткаш, кадырып каан адыг эъди база хавыртынган. Вячеслав «ТОЗ» боозун чүктепкеш, аргаже дезип кирип бар чыдырда, көрүп кагдывыс. Кый дээривиске-даа, келбеди.

Каа-Хем районда Бай-Сөөт деп черде алдын казып турар артель база бар. Аңаа баарывыска, мырыңай чаа өлүрген чер хаванының кежин кылымал боо-биле кады кладовкада хааржакта суп каан чыдыр...

Улуг-О, Биче-О хемнерниң баштарынга аңаа машиналар чедип шыдавас. Ындыг-даа бол, кышкы-даа, чайгы-даа үелерде күчүлүг машиналар изи, ээремчигей дузаа-биле дөмей, ажык черлерге аң чырыдып турганы илдең көскү.

Бо бүгүден кандыг түңнел үндүрүп болурул? Билдиңгир херек ышкажыл.

Казымал байлактар дилеп, тып чоруп турар геологтар отрядтарының бойдуска канчаар-даа аажок эгиттинмес когаралды чедирип турары билдиңгир болуп турары ол.

Ынчангаш бо отрядтарның, бөлүктерниң турумчуп, ажылдап турар черлерин, чоруп турар маршрут-оруктарын хынаар ажылды күштелдирер сорулга-биле чылдың-на Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединге олар бүрүткелип, бойдус камгалал ажылы чорудар планын, сорулгазын көргүзер кылдыр чурумчудуп тургускан бис. Оон-биле кады Тыва АССР-ниң бүгү булуңнарынга вертолёт ажыглаар организациялар бо 1991 чылдан эгелеп, Бойдус камгалал комитединге бүрүткедип, чөпшээрелди алыр ужурлуг. Тываның ИХМ-ниң талазындан геологтарга, отрядтарга, бөлүктерге табель ёзугаар чепшээрээр боо-чепсекти чурумчудуп, чүгле хол боозун кол удуртукчуларынга чөпшээрээр болза эки ышкаш.

Төтчеглекчи чорук-биле шыңгыы демисел чорутпас болза, ам бир чээрби — чээрби беш чыл эрткен соонда, Тываның девискээринге чамдык аң-меңниң баш саны барык-ла төнер деп чүвени угаап билзе чогуур. «Чымчак алдын» болур киш, норка, дилги, дырбактыг, онзатра, суг кундузу кештерин тыптынып, хуу өнчү бодаан тоңанчы кижилер Тожу районнуң тайгаларында чаштынып чоруп турар деп ол черниң үндезин чурттакчыларының дыңнадыгларын ИХМ ажылдакчылары кичээнгейге алыр ужурлуг.

Альберт САНЧАТ,
Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң кылдыс эргелекчизи.

ЭКИ СӨС БИЛБЕС КИЖИЛЕРНИ...

Мээң бодалым мындыг

Амгы үеде Тываның иштинде тургустунуп келген байдал аажок нарын болгаш дүвүрээзинниг болуп турар. Арагалаашкын, наркомания, токсикомания нептерээн, оон түңнелинде кем-херек үүлгедиишкиннери база көвүдээн.

Шаандакы тайбың үелер-даа эрткен, кижилерниң бот-боттарының аразында хамаарылгазы өскерилген, тоомча чок, каржы чорук тергиилеп эгелээн. Шак мындыг байдалда аңаа таарымчалыг шыңгыы хемчеглерни алыры чугула. Чүнү-даа мурнунда, эки тура улусчу дружина ажылын диргизип, аңаа эргелерин эгидип, деткимче болдуруп, чамдык талаларында оларны улам шыңгыырадыры чугула. Маңаа чүнү-даа мурнунда, кол рольду улус депутаттарының чер-чер Советтери, ажыл-агый удуртулгазы, хөй-нийти организациялары ойнаар ужурлуг.

Моон мурнунда кедээ черлерге дружина ажылы канчаар-даа аажок калбарган турган. Оларның ажылының түңнели-даа көскү турган. Бистиң Ак-Туруг суурга кажан шагда улусчу эки тура дружиналары улуг-ла күш болуп турган ийин. Ынчан бистиинге кем-херек үүлгедиишкиннери-даа ховар болуп турган. Ам байдал сырделир болган-дыр. Каш борбак хулиганнар бажын тырыкыландыр кара таакпы тыртып алгаш, дүне када кудумчуларга кускуннажып, кемниг үүлгедиглерни кылып чоруур. А дружинниктер деп улузу көзүлбес, көзүлзе-даа, ол-бо черге бичии када көстүп кааш, чиде халчы бээр.

Моон мурнунда дружинниктерге чиигелделер турган болгай (ээлчеглиг шөлээге немелде хонуктар, шаңнал макталдар). Бо чүүлдерни эгидип, харын-даа улусчу дружиналар ортузунга социалистиг чарышты организастап, тиилекчи дружиналарның кежигүннеринге улуг-улуг хоорайларже баар халас путёвкаларны-даа тыпсып, корум-чурум тударынга идепкейин көргүскеннерге акша шаңналын бээрин чаңчыл болдуралы күзенчиг. Чүгле мындыг хемчеглерниң ачызы-биле дружина ажылын диргизип, кижилерниң сонуургалын чедип ап болур.

Кем-херек үүлгедикчилери-биле шыңгыы демиселди чорудар чүве болза, ындыглар Совет эрге-чагырганың ёзулуг күжүн билип, баш миннип, мөңээргенир чоруу соксаар. Улусчу эки тура дружиналарының штавы кем-херек үүлгедикчилерин, оларның турлагларын учётка ап, доктаамал кичээнгейни салып, хыналданы чорудары чугула. Сагындырып, шыңгыы чугааны чорудуп турда-ла, ол бүгүден өөредиг албаан кижини ниитилелден аңгылап, хоругдаар апаар. Оон соонда оларны Тывадан дашкаар шөлүүрле, шөлүүр херек. Кижизиг овур-хевирин оскунган, ниитилелге ажыктыг чүве кылбас, аңаа чүгле хилинчек-човулаң чедирер кижилерни бичии-даа кээргевейн, шөлүүр херек. Нация бүрүзүнде идегеттер, кем-херек үүлгедикчилери чок деп болбас. Ындыг төлээде, кем-херек үүлгедикчизинге нация турбас ужурлуг. Кандыг-даа нацияның кем-херек үүлгедикчизи кижи өлүрүкчү, уптекчи, чазарлакчы-дыр. А өлүрүкчүлерге, күчүлекчилерге хамаарыштыр дээди хемчегни ажыглаарын көвүдедири чугула. Күчүлелди күчүлел-биле базар херек.

Учётка тургаш, аажы-чаны кижизип, угаан кирген кижилерни оон уштур. Харын-даа оларны корум-чурум үрээшкиннеринге удур демиселге хаара тудары күзенчиг. Эки үлегерниң салдары багай үлегерниң салдары ышкаш улуг болгай. Багай-ла дээш аныяктарны куду база көрүп болбас, төңчүзүнге чедир кижизидер, холга алыр, сургаар херек. Эки сөс билбес кижи болза канчаар, шөлүүр апаар.

Янчап БҮРБҮ.
Улуг-Хем район.

ЧАЙГЫ ҮЕ

Эрткен вторникте Европаның барык бүгү чурттары (Исландиядан аңгы) чайгы үеже шилчип кирген. Американың штаттарының хөй кезии ону апрель айда боттандырар. Совет Эвилели чайгы үе санаашкынынче март 31-же дүнеде шилчир. Ол дугайын ССРЭ-ниң чаңгыс аай үе болгаш эталон частоталарының күрүне комиссиязы чарлаан.

Чайгы үеже ооң мурнунда шилчилге бөдүүн болгаш чиик байдалдыг эртип турган: айыттынган дүнеде кижилер шак согунчугаштарын бир шак бурунгаар чылдырып алыр. Ам бо таварылгада байдал нарыыдаан. Чамдык республикаларга, крайларга, областарга шак согунчугаштарын бурунгаар, чамдыктарынга — аткаар шилчидер ужурга таваржыр. А хөй кезии бурунгаар-даа, аткаар-даа шилчитпес, хевээр арттырар апаар. А Ортаакы Азия республикаларынга болгаш Казахстанга шакты күзүн шилчитпес болур.

Бо чылдың часкы үезинче катап эглип келиилиңер. Частың эгезинде ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди үе санаашкынының чурумунга шиңгыы өскерилгени киирген. Алдан чыл бурунгаар киирген декреттиг үе деп адаткан үе санаашкынының ам-на кээп солаазы ол. Өскээр чугаалаарга, 60 чыл дургузунда чурт кыржаг үезинден бир шак мурнап чурттап келген.

Ындыг чурум ол олчаан туруп болур турган — аңаа чаңчыгып калган болгаш эскербестей-даа берген бис. Ынчалзажок 1990 чылда эвилел чазаа декреттиг үеге немештир чазын шакты база катап бир шак бурунгаар чылдырарын доктааткан. Ынчап кээрге кыржаг үезинден херек кырында ийи шак мурнай чурттап турар апарган бис. Ооң-биле чурттуң чамдык девискээрлери чөпшээрешпейн барган.

А чөпшээрешпээннер кол дуунда-ла кезээде идепкейлиг хөделир болгай. Оларның күткүү-биле эрткен чылын Белоруссия, Узбекистан, Таджикистан, Азербайджан чайгы шакты киирбейн барган. Россия Федерациязының 30 хире девискээрлери: автономнуг республикалар, крайлары, областары чазактың чөпшээрели-биле база ынчалган. Ол бүгүнүң түңнелинде чурт иштинде чаңгыс аай үе санаашкыны будалган. Ынчангаш үе санаашкынының чаңгыс аай чурумун тургузары негеттинип келген, ону март 31-же дүнеде кылыры көрдүнгени ол.

Чыл эргилдезиниң аайы-биле үени өскертири элээн улуг камналганы берип турар. Чижээ, бажыңнар чырыдарынга электри энергиязы камнаттынар. Ындыг арганы аар-берге дайын чылдарында дыка хөй чурттарга ажыглап турганы таварылга эвес. АКШ-ка шак согунчугаштарын шилчидерин бир-ле дугаарында 1918 чылда делегейниң бирги дайынының үезинде киирген. Россияга шак шилчидилгезин ооң эрте — 1917 чылдың чайынында Түр чазактың шиитпири-биле киирген. А Великобританияга чайгы үеже 1908 чылдан шилчип эгелээн.

Март 31-ниң дүнезинде үе санаашкынын чурумчудар апаар.

В. ЧЕНСКИХ.

(СЭТА).

* * *

Биске март 31-же дүне шак согунчугажын кайнаар-даа шилчитпес. Ынчан бис декреттиг үеден кыржаг үезинче шилчээнивис ол болур. (Ред).

Культура амыдыралы

ХӨРЛЭЭЛЕДИП БОЛУР ОТЧУГАШТАР

Культура албан черлерин өзүп, чечектелип турар хадыңга-даа, дытка-даа, терекке-даа дөмейлеп болур. Ооң дазылдары — улустуң аас чогаалы, уну — министерство, эртем-методиктиг төп, культура килдистери, будуктары — культура албан черлери, бүрүлери — көрүкчүлер деп угаанга бодап кээрге, бот-боттарындан адырылбас дириг организм боор-дур. Хүн, суг, агаар чок болза — ыяш кадып, кургааш, озаңналып кээп дүшкеш, ирип калыр. Культураның хөгжүлдези ооң-биле дөмей. Деткишпес болза — культура буурап дүжер.

Сөөлгү 2-3 чылдарда үстүнден дужаар, айтыышкыннар бээр чорук шеглээн. Көдээ черде, хоорайда ажылдап турар культура килдистеринге бот-тускайлаң, чогаадыкчы, хостуг ажылдаарынга орук ажыттынган. Ону чүнүң-биле бадыткап болурул? Чер-черлерде сыгыт-хөөмейниң ансамбльдери тургустунган. Делегейде сурагжый берген «Тыва», Бай-Тайганың «Мөңгүлектиң сыры», Чөөн-Хемчиктиң «Чадааналың чадаганы», Өвүрнүң «Кара-Дуруяа», Барыын-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң болгаш өске-даа кожууннарның ансамбльдери Тываның чөргаарапы—сыгыт, хөөмей, каргыраань дээр үндүр депшидип, сайзырады бергенинге кым өөрүвес боор. Өвүрнүң культура килдизи (эргелекчизи Светлана Адыгжы) «Чоза хемниң ыраажызы» деп сыгыт-хөөмей байырлалын, «Агар сандан ыяш» деп интернационалчы оваа дагылгазын эрттиргени уттундурган ёзулалдарны катап тургузарынга улуг салдарны чедирген Каа-Хемге «Каа-Хемнеп баян-биле», Бии-Хемге «Ойнап берем, эдер-хааржак», Мөңгүн-Тайгага «Найыралдың начыны» деп тыва хүреш, аас чогаал байырлалын, Улуг-Хемге Баазаңайның тоол байырлалың эрттиргени хөрлээледип болур отчугаштар болган.

Районнарда уран чогаал, ыры-хөгжүм каттыжыышкыннары болгаш ыры, танцының ансамбльдери ажылдап турар. Ол бөлгүмнер, каттыжыышкыннар чаа талантылыг кижилерни дилеп тывнарынга, бот-тывынгыр шүлүкчүлерниң, композиторларның мергежилин бедидеринге улуг салдарны чедирип турар. Чогаал, ыры чокта, шии чокта культура-чырыдыышкын ажылын, бот-тывынгыр уран чүүлдү сайзырадыры берге. Мөңгүн-Тайганың «Мөңги чечээ», Бай-Тайганың «Мөңгүлек» уран чогаал хөгжүм каттыжыышкыннары бот-боттарын чалажып, суурларга, малчын турлагларга солун ужуражылгаларны эрттиргени солун, дээштиг болган. Чөөн-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң, Каа-Хемниң каттыжыышкыннары база үретүңнелдиг ажылдап, чонче кирип, чогаал, ыры суртаалын бедик деңнелге тудуп турар.

Чогаадыкчы эвилелдерниң уставтары колдуунда 1930 чылдарда бадылаттынган. Олар амгы үеге дүүшпес, эргижирээн. Чаартырын амыдырал боду негеп келген. Ындыг болурдаа ужурлуг.

Тываның херээжен чогаалчыларының хүрээлеңи тургустунган. Талантылыг шүлүкчү, журналист Артык Ховалыгның ол хүрээлеңни тургузарынга, ооң ажылын углап башкарарынга киирип турар үлүг-хуузу улуг. Ону чон сеткилиниң ханызындан деткип, үнелеп турар. Солуннарда, «Улуг-Хем» деп чечен чогаал сеткүүлүнде чаа херээжен чогаалчыларның чогаалдары доктаамал парлаттынып турар апарганы өөрүнчүг. Ам оларның тускай номнарын болгаш авторлар коллективиниң улуг чыынды номун парлап үндүрерин ном үндүрер черден ооң негеп келген. В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң болгаш Тываның херээжен чогаалчыларының «Эне сөзү» деп солуну бир айның бирде чырыкче үнүп келгени, чазын үнген хек-даваны ышкаш, тыва чечен чогаалда онмас чечек болуп артар деп үнелээр мен. Ук солун тыва, орус дылдарга үнер кылдыр шиитпирлээни амгы үеге кончуг дүгжүп турар. Чаштанчыдан чалбыыш үнери ышкаш, «Эне сөзү» чонга херел чажып чорзун!

Тываның Чогаалчылар эвилели дыка үр үениң иштинде ажылдап келген. Демократияның амгы үезиниң ачызында база бир чаа эвилел тургустунганын билир бис. Бир эвес ол ийи эвилел бот-боттарын деткижип, бир дем-биле ажылдаар болза, тыва чогаалды, культураны хөгжүдеринге улуг күш болур деп үнелээр мен. А бир эвес бот-боттарын чижир болза, эки түңнелге чедирбес. Ак аът чылының сөөлгү айында «Уран чогаал» деп Тываның чогаал ажылдакчыларының эвилелиниң солуну үнүп келген. Культура амыдыралынга, тыва чогаал төөгүзүнге база чугула болуушкун-дур. Бодум хуумда ийиги үндүрүлгезиниң утка-шынары, чыскаап салганы, тыва, орус авторларның чогаалдарын холуй үндүргени үениң негелдезинге дүгжүп турар деп үнелээр-дир мен. «Уран чогаал» улам уран боорун күзээр-дир мен.

Чуртта саазын айтырыы бергедээн, өртээ улгаткан-даа болза, культура, чогаал, уран чүүлдү сайзыратпас, чаа-чаа солуннарны, журналдарны үндүрбес болза, чоннуң сагыш-сеткили кажан-даа байывас, буянныг болбас.

Амгы үеде культура, уран чүүл ажылдакчыларының ниитилелге туружун, эрге-хүлээлгелерин магадылал, камгалал турар хоойлу чок. Культура ажылдакчыларының чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар ышкаш эвилели чок. Та кандыг кончуг социал камгалал, магадылал чок ажылдап, чурттап келген улус бис? Бо хүннерде ол айтырыг чидиибиле тургустунуп, культура дугайында хоойлуга Культура министерствозунда тускай комиссия саналдарны ажылдап кылганын деткип, ооң төлевилелин Тываның орус, тыва дыл кырында үнүп турар солуннарынга парлааш, чоннуң санал оналын алгаш, чоокку үеде хоойлуну хүлээп алыры эргежок чугула!

Он айда Россия Федерациязының төлээлери Ленинградка болган Тургузукчу съездиге культура ажылдакчыларының чаа эвилелин тургузуп, ооң уставын хүлээп алган. Ону бүгү культура, уран чүүл ажылдакчылары деткээн. Тываның Культура министерствозу, республиканың эртем-методиктиг төвү организастыг комитетти тургускаш, тургузукчу конференцияны эрттирерин планнааш, делегаттар соңгуурубиле культура килдистеринге дыңнатканын бүрүнү-биле деткиир мен. Эвилел херек.

Чогаадыкчы эвилелдерниң кежигүнүнге ыяап-ла салым-чаяанныг шүлүкчүлерни, композиторларны, чурукчуларны хүлээп алырын Тывада ажылдап турар эвилелдерниң эргезинге бээри чугула. Чүге дээрге оларның чогаалдарын тус черниң чурттакчы чону үнелеп, деткип турар болгай.

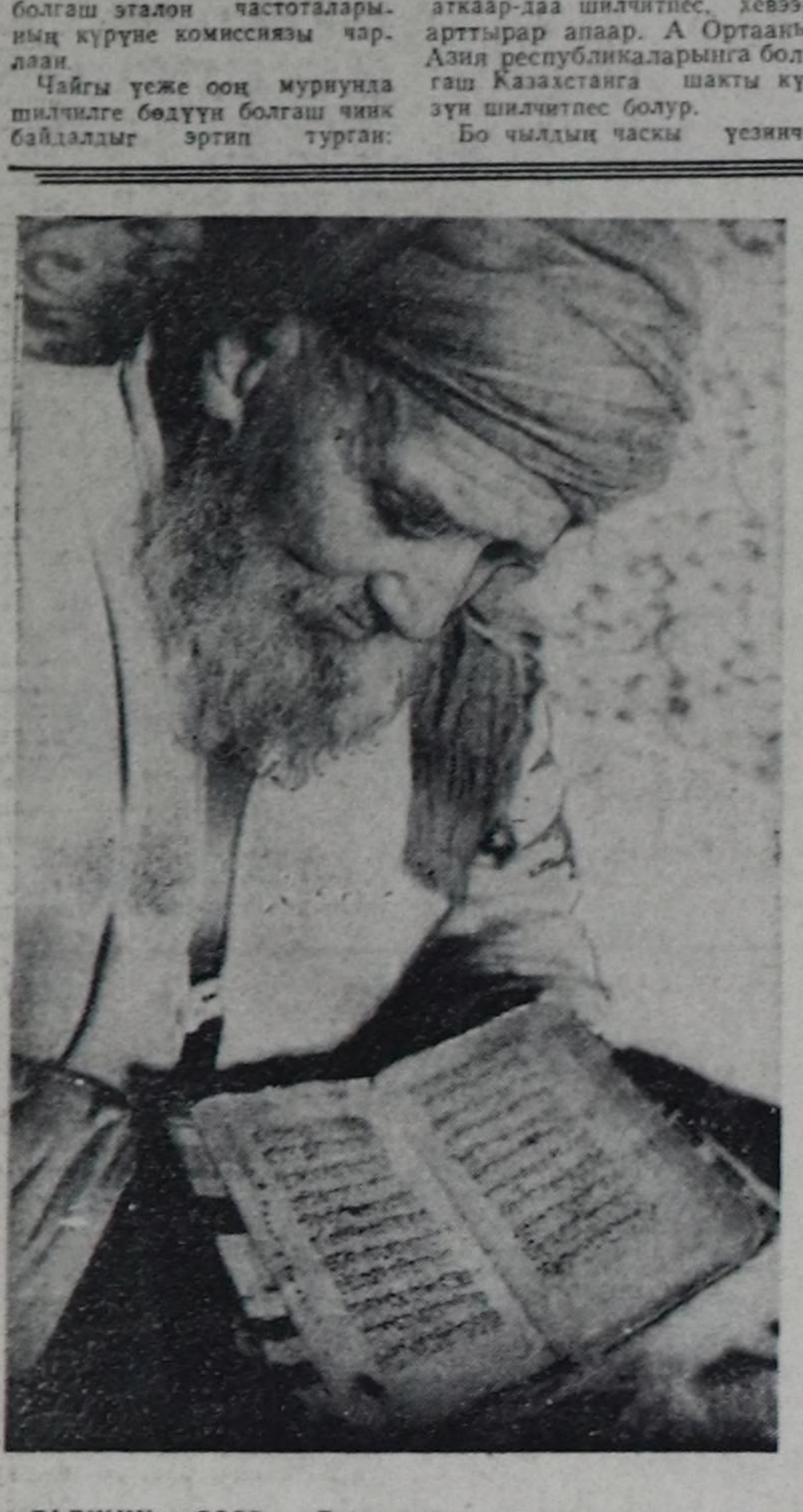
Культура министерствозу биле эртем-методиктиг төптүң ажылдап турар черлери тар, бичии-бичии өрээлдерде тырлып алган орар. Ындыг черге чогаадыкчы ажылды канчап кылыр боор. Ылаңгыя эртем-методиктиг төптүң албан чери таан-даа чаржынчыг: тар, караңгы, кижи базар чер чок, ындыг черге канчап эртем-методиктиг ажылдар бижип, культура-чырыдыышкын, улус чогаадылгазын сайзырадырыл. Бо черлерниң удуртукчулары, бүгү культура ажылдакчылары чеже-ле «чыткан хөй тургуспайн орар бис», хөделир, негежир үе келбээн деп бе?

Хоорайга-даа, көдээге-даа культураны хөгжүдер дээр болза, дыштанылга төптери, бот-башкарылгалыг каттыжыышкыннарны, аныяктар клубтарын ажыдары чугула. Көдээ культура бажыңнарының материал-техниктиг баазазын быжыглаар, кадрлар-биле четчелээр херек. Акша-хөреңгини кайыын алырыл? Рынокче бурунгу-биле шилчий бээр чүве болза, өртектер улгадыр, амгы акшаның үнези кудулап бадар. Ындыг үеде культура күрүне бюджеди-биле канчап чурттап шыдаар деп? Ажылдакчыларга чурттаарынга таарымчалыг байдалды канчап тургузарыл? Мен бодаарымга, үе-даа ынчаар негеп турар, ажылдың чаа байдалынче шилчиир болза, культурага чаңгыс аай фондуну тургузуп болур, ажылдакчыларга чурттаарынга деткимчени берип болур, дузалал ажыл-агыйны тургузуп болур. Шимчеш дивейн, күрүнеден хайыралдар манап орар болза, сотка олурганы ол деп бодаар мен.

Национал культураны сайзырадыр талазы-биле хып келген, хөрлээледип болур отчугаштарны чалбыыштадыр кыпсыры бистен хамааржыр, культура ажылдакчылары!

Саая МАЙНАК.

Мөңгүн-Тайга райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

ТАДЖИК ССР. Бедик дагда Кирьянте суурга чүгле вертолёт-биле чедип болур. Ында ажыл-ишчилерге, суурнуң чурттакчыларынга аъш-чем продуктуларын, идик-хеп аймаан, өөредилге номнарын болгаш өске-даа бараанларны чүгле вертолёт-биле чедирип берип турар. Чоокта чаа Кирьянтеге аалчылар келген.

Суурда эвээш санныг улус — ягнобтар чурттап турар. Ол дээрге бурунгу шагның согдий аймааның уксаа-салгалы-дыр. Ягноб шынаазының орук чок кадыр-берт черлери ягнобтарны даштыкы эжелекчилерниң халдаашкыннарындан чүс-чүс, муң-муң чылдар дургузунда камгалап келген. Кажан биче ужар чүүл Таджикистан девискээринге ажыглаттынып турар апарган сөөлүнде суурнуң чурттакчылары өске черлер-биле ам харын харылзаа тудуп эгелээн.

Культураның республика фондузунуң дузазы-биле «Ягноб» ниитилел тургустунган. Эвээш санныг чоннуң культуразы катап тургустунуп, сайзырап турар апарган. Шынаада тургустунган Орджоникидзе аттыг колхозтуң дузазы-биле даг чурттуг чон картофельди олуртуп, дүжүдүн ап турар. Баштайгы эге школа туттунган.

ЧУРУКТА: чүгле эң улуг назылыглар, чижээ, Шариф Бобев ышкаш кижилер согдийниң шаандакы бижиин билир. Бурунгу шагның номнарын аныяктарга ол номчуп берип турар.

С. ЖУКОВТУҢ болгаш С. ПАУТОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

ХҮТТҮ КӨРБЭЭН КИЖИ...

(Төнчүзү. Эгези № 51, 52 «Шында»).

—Тулааже хап олур, Алексей. Арендатор Торлукка барып ужуражыптаалы — дээш, Илья Колович Хүт хемниң өрү айты-дыр.

— Бадып ора, Сарыг-Сигенде Чончун угбай сугга база кириптер-дир — деп, Елизавета Маадыевна ушкажыдыр.

Хүттен үнгеш, чиге соңгу чүкче хаптывыс. Даадыла тал үнген делгем шынаа. Ында оймактар-ла хөй. Оймак санында сарааттар. Оларны чиңгежек доорбаштар-биле шевергиин хөлчок кылдыр кажаалап каан. Сигенниң сөөртүп аппарган черлерде кажаа ыяштарын бүлүнчүгулаштыр чыый салып каан, көрүп чорууурга, тудуп эгелеп чыткан чадырдаа кижи сагыжынга кирер. Өөк, Туран ынчаар сиген кажаалаар ажыл барык уттундурган болдур ийин. Улуг күш, ажыг дер үндүрүп тургаш, кылып алган сарааттарны мал-маган мөөгүлештир чип турда, ону улуг тоор кижи даа чок, шупту көрбээчеңнеп эртип-ле турар-дыр ийин. «Хүтте тараачын арга-дуржулгазын когу үзүлбээн, ооң ис-сомазы ам-даа бар-дыр эвеспе» — деп бодап чорумда, Торлуктуң турлаа дөө көстүп келди. Арендатор даштыв кылаштап тур. Хол тудуп мендилешпишаан, адым адап, таныштым. — Торлук Сергей Андреевич — дээш, арендатор бажыңынче углай базыпты. Бажың иштии шала чүттүтэумаар, ооң ээзиниң боттаңнап чурттап турары илдең. Аренда керээзинде үш кижи ажылдап турар. Олар чүс сезен баш шарыжыктарны кадарар, семиртир хүлээлгелиг. 1990 чылда кандыг түңнелдиг болганнарыл? Эрткен он айларда арендаторларның бүдүрген немелде ээди (деңзизи) 18 тонна болган. Азы шарыжык бүрүзү чүс килограмм чедир семирээн, айда — он килограмм, а хонукта 333 грамм. Мынчап кээрде, арендаторларның ап турар немелде деңзизи багай эвестир.

Ажылдап ап турар акша-шалыны кандыгыл? Кижи санынга алдан центнер аът онаажып турар, бир центнериниң өртээ 120 рубль. Моон алырга, арендатор бүрүзү он айда 6720 рубль ажылдап алганы ол. Бир кижиге онаашыр чарыгдал 4320, холга алыры — 2400. Он айда алган авансызы — 3000 рубль. Мынчап кээрде, он айда арендатор бүрүзүнүң шалыны 5400 рубль азы ай санында 540. Мону багай эвес акша-шалын деп болур.

Арендаторларның чарыгдалы чүүден тургустунарыл? Бир тонна сигенниң өртек үнези 53, чарбаны — 120 рубль. Совхоз аъдын ажыглааны дээш айда 30 рубль төлээр. Тракторнуң хүиде хөлезини 35-тен 55 рубль чедип турар. Камгаладылгага шалыныӊ 4 хуузун тыртып турар. Моон алырга, эң улуг чарыгдал мал чеминге онаажыр-дыр. Ооң адаа — трактор, аът хөлезини. Арендаторнуң хуузунда аът садып алыр аргазы бар. А тракторну кайыын садып алырыл? Торлук Сергейниң хууда тракторлуг болур күзели улуг. Ол техникалыг болза, сиген-шырбиишти, ыяш-дашты боду четчирибиле белеткеп алгай эртик. Сергей дилег билдириишкиндаа бижий тыртып берди.

— Арендаторларга садар трактор бисте чок. Ону совхоз шиитпирлээр ужурлуг — деп, Агроүлетпүр эвилелинден харыыладылар.

— Машина-трактор чедишпейн турда, садар чүвени кайыын тывар боор, хөктүүн але — деп, совхозтуң удуртукчулары харын-даа элдепсинер болдулар. Арендаторларга дузалажыр, оларны бар-ла арга-биле деткиир дээн кыйгырыглар база-ла саазын кырында аазаашкыннар-дыр деп чүвеге Торлуктуң билдириишкинин сайгарып тура, бүзүредим.

Серенмаа Маадыевна Чончун Сарыг-Сигенде чурттап орар. Аренда керээзин база үш кижи чарган: ооң өөнүң ээзи Кызыл-оол Дунаевич Момбуй, оглу Вячеслав. Оларның көргүзүглери база багай эвес. Торлуктуундан дудак чок.

— Өг-бүлевисте дөрт кижи бис. Бичии оглум Владимир ажылдавайн турар. Аренда дөртелээ ажылдап көрээли деп дилээримге, совхоз директору чөпшээрешпес чорду. Артык акша-даа ажылдап албас-ла чүве-дир, акша шалыы кайы хире болдур, ол шупту өг-бүлениң кежии болур. Та чүге ындыг чүве. Аныяктар ажыл кылбас боорга, ол кымга ажыктыг, кымга сонуурганчыгыл, ынчаш — деп, Серенмаа Маадыевна хомудалын илеретти.

— Аныяктарны ажылга киирери мында дыка бергедир ийин. Ажыл база чедишпес, чамдык удуртукчулар бо чидиг социал айтырыгны үнелеп база көрбес — деп, Елизавета Маадыевна улашты.

— Хүтте бир арендаторга сезен баш шарыжыктарны онаашырар-дыр, а өске черлерде — алдан башты — деп, Илья Колович немеп кагды.

Арендаторларның ажылдыжын организастаанындан-даа, төлевиринде-даа, хандырылгазында даа ёзу барымдаалаан чүүлдер эмге жок. Районда (чүгле районда эвес) аренда керээзиниң өөделевейн турарының кол чылдагааны ол дизе, ында кандыг частырыг турар деп. Аренда харылзаазын сайзырадыры — экономиканы быжыглаарының бир кол угланыышкыны болур. Ол дугайын амыдырал хүн бүрү бадыткап турар-ла болгай.

* * *

Хүтче дедир ээп ора, бир тей эдээнге тура дүштүвүс. Хем уну адышта дег тода көстүп чыдыр.

— Хүт хемниң бажы дөө кара ээимнерден эгелээн болдур ийин. Дамырактар каттышса-каттышса, хем боол хуула берген. Олче агып кирген хемчигештер база арбын. Оларның улуглары Арысканныг биле Шай-Ижер.

— Ол хемниң адынын чаражын аа!

— Ийе, чараш ат. Эрткен-дүшкен кижилер ооң эриинге шай хайындырып ижер боорга, ону ынчаар адаан чадавас — дээш, Илья Коловичиниң Хүт бажынче кайгавышаан тур. Оон кезек болганда: «Дөө кара ээимнерниң ындында Кара-Хөл дээр кайгамчык чараш хөл бар. Ол дыка балыктыг турган. Ам ында балык барык чок. Красноярск крайның хамаатылары ынаар шуужуп турза-турза, хөй балыкты дөгерезин кырып кааппан дийин» — дээш, Илья Коловичиниң ыдыы чиде берди. Мен база ыыт чок мен.

Хүт суурнуң соңгу талазында Кара-Тайга дээр бедик тасқылды, мурнуу чүгүнде Ак-Сирт аттыг узун сынны, оларның аразында Балдырган дагларының дээрде шаштыккан бопуруж кожагарын Илья Коловичиниң тайылбырындан ыяк билип алдым. Суурнуң чөөн чүгүнче көөрге, чавыссымаар кырлан-кырлан даглар талыгырже каттажып чоруй баргылаан чыдар. Черле ынчаш Хүттү долгандыр бойдус-чурумал кайгамчык-ла чараш, ону чеже-даа кайгаарга, кижиниң сагыш-сеткили черле ханмас. Тожуну көрбээн кижи, Тываны көрбээни ол дээрн ышкаш, Хүттү көрбээн кижи, Бии-Хемни көрбээни ол дизе, мында кандыг хөөрем турар боор. Чок, хөөрем турбас!

...Кежээликтей апарган. Оруктуң бергезин, узунун билир болгаш Хүттен шала далаш үнүптүвүс. Калбак-Дашты кешкенивис соонда, дөш чоорту эгелээн. Ийнда черге чайыңды сүстүрүп эртивис. Артка чоокшулап ора, чайындыга машинаның мурнуку дугуйлары көзүлбес кылдыр дүштүвүс. Оон уштунуп чадап турувуста, шак хире үе караш дээн. Арт кырынга караңгылай бергенде келдивис. Хат сыылавышаан.

Кезек маады чурту —
Хевис ышкаш Хүттү
Чаңгыс көргеш, кижи
Чарашсынын ханмас-тыр.
Арга турган болза,
Ай-даа чурттаай эртик.
Ажыл аайы ындыг —
Арай далаш ээптим.
Орук дургаар чүрээм
Оожургадып чадаштым.
Хомудава, ала-дөс,
Хостуг үе тыпты бээр.
Чазын, күзүн хоржок бол,
Чайын, кыжын четкей мен.
Маады чуртун ынчан
Мага хандыр кезээй мен.

Боданырга черле ындыг—үе-шак эрткени билдиртпес. Канчангаш-ла көөрүмге, кежээки Тураның оттары мурнувуста чайыннаныл көстүп келди.

Кара-оол МАСПЫК ООЛ.

Туран хоорай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Улуг-Хем райкүүскомунуң культура килдизи, районнуң Культура бажыңы 1991 чылдың апрель 13-те республика хемчээлдиг «Ойна-ла, гармонь!» деп район көрүлдезин чарлап тур. Районнарның төлээлерин чалап тур бис.

Районнарның культура килдистеринден көрүлдениң негелделерин тодаргай билип ап болур.

Болур чери: Шагаан-Арыг хоорай, эртенгиниң 10 шакта кинотеатрга.

* * *

«Компьютер өөредилгезиниң үндезиннери» деп эртем талазы-биле кичээлдерни Тываның көдээ ажыл-агыйлыг техникуму организациялар болгаш хуу кижилер-биле керээ ёзугаар организастап турар.

Тайылбыр алыры-биле дараазында телефонну ажыглап болур: 3-25-53.

* * *

Республиканың районнарынга социал-культура тудугларын дериирин киржир тудугжулар бригадаларын «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны чалап турар. Тываның районнарында хөй чоруур механизастаттынган колонналарга олар ажылдаар.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: **Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың № 8, телефону 4-14-47.**

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тываның көдээ ажыл-агыйлыг техникуму 1991—1992 өөредилге чылының хүндүскү салбырынга дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур:

«Ветеринария» — он класс доосканнарга, «Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң организастаары болгаш технологиязы».

«Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге бухгалтер учёду», «Бухгалтер учёдунуң болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың анализиниң талазы-биле экономист» мергежилдер — **8 класс доосканнарга.**

Бот-өөредилгелиг салбырга дараазында мергежилдерге сургуулдарны хүлээп ап турар — «Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге бухгалтер учёду» — **8 болгаш 10 класс доосканнарга.**

8 класс доосканнар кирериниң дараазында экзаменнерни дужаар: орус дыл (диктант), математика (аас-биле). 10 класс доосканнар «Ветеринария», «Зоотехния» (бот-өөредилгениң) «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң организастаарының болгаш технологиязының» мергежилдеринге дараазында экзаменнерни дужаар: литература (сочинение), химия (аас-биле).

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: эртемниң дугайында документ (боду-биле), совхозтан чорутказ бижик, № 086 хевириниң медицина шынзылгазы, характеристика, чурттап турар чериниң шынзылга, ажылдап турар черинден шынзылга, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга билдириишкиннерни **май 1-ден июль 15-ке, а бот-өөредилгелиг салбырга — март 15-тен декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.**

Хүндүскү салбырга кирериниң экзаменнерин **июль 15-тен 30-ге чедир, бот-өөредилгелиг салбырга май 13-тен 15-ке, июнь 17-ден 19-ка, сентябрь 16-дан сентябрь 18-ке чедир дужаар.**

Хүндүскү салбырга киргенниң түңнелдерин август 1-ден 5-ке, бот-өөредилгелиг салбырның «Бухгалтер учёду» мергежилинге сентябрь 27-ден 30-ге өске мергежилдерге декабрь 25-тен декабрь 30-ге чедир тодарадыр.

Техникумнуң адрези: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу 2 «а». Телефон № 3-25-53. № 3 автобус-биле чораш, «Студгородок» деп автобус доктаар черге дүжер.

Телевидение

МАРТ 29

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Инновация. Маркетинг. Түңнел. 9.15 «Том Сойерниң кайгамчыктыг ужуралдары». Мультфильм. 9.55 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 10.40 Концерт. 11.40 Барымдаалыг фильм. 12.00 — 12.15 Медээлер. 15.00 Инновация. Маркетинг. Түңнел. 15.15 «Михайло Ломоносов». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 2-3 сериялары. 18.00 Бистиң садывыс. 18.30 Медээлер. 18.45 Делегейниң улусчу чогаадылгазы. 19.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.30 Мультфильм. 19.40 Ыры дугайында сактыышкыннар. 20.10 «Өскениң алдыны». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45—23.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.40 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.10 «Далай-биле шылгал». Барымдаалыг фильм. 9.40 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.10 Уругларга фильм. «Дөрт өңнүктүң амыдыралы, ужуралдары». 12.15 Концерт. 12.35 «Самотекте бажыңда». Фильм-шии. 13.30 Ф. Красиловский ырлаар. 13.50 «13-кү апостолдуң истери». Уран-чечен фильм. «Полиция телефону 110» бөлүктен. 14.55 Рок-кичээл. 15.55 «Танго» телефильмниң көргүзүү. 16.05 Мультфильм. 16.15 — 16.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 17.05 Чурукчу В. Васнецовтуң амыдыралының чогаадылгазының дугайында. 17.30 «Аажы-чаң», бодун ап билиринин чуруму. 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Уругларга фильм. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тываның композиторлары уругларга».

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 Силерни шылаар силер. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 00.25 — 01.30 «Эртемге бердинген кижи». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.25 «Ужуп чоруур тавактар: дыңнатпааны бадаалгал». 19.45 «Мссовет—чартык чыл эрткенде. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Л. Гривина ырлаар 20.45—21.00 Бүгүдеге спорт.

КИНО

МАРТ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Ещё одна связь»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. **Видеозал: «Месть ниндзя»** 9.20, 11.20, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Василиса Прекрасная»** 9.00, **«Самсон и Салли»** 10.30, 13.30, **«Дичок»** 12.00, **«Рыбная лавка «Ямаха»** 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Экспедиция»** 12.00, **«День любви»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Женщина дня»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дрянь» 17.30, 19.30 шактарда.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың март 23-те үнген № 55 «Шын» солуннуң бирги арнында Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының дыңнадыының бирги абзазының А. С. Серен дээш бадылааны 714, удур бадылааннар 618 деп санны 1004 деп эде номчуур.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-?; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы.

Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 77.